

Микола Шульга
Олександр Потехін
Наталя Бойко
Олена Парохонська
Тетяна Шульга
Правляча еліта сучасної України
Аналітична доповідь N 10
Київ Січень 1998

Доповідь підготували співробітники Інституту соціології НАН України

Микола Шульга, доктор соціологічних наук
Олександр Потехін, доктор історичних наук
Наталя Бойко, провідний соціолог
Олена Парохонська, аспірантка
Тетяна Шульга, аспірантка

Зміст

1. Еліти в суспільстві як теоретична проблема

- 1.1 Поняття еліт: владної, господарчої, інтелектуальної
- 1.2 Що таке номенклатура і чи може вона бути віднесена до еліти?
- 1.3 Правляча еліта і контреліта
- 1.4 Поняття репродукції, рекрутації та циркуляції еліт

2. Особливості процесу зміни правлячих еліт в період системної трансформації суспільства

- 2.1 Політичні процеси в Україні в період горбачовської перебудови
- 2.2 Доля старої еліти
- 2.3 Соціальне походження та політичні позиції нової правлячої еліти
- 2.4 Соціологічний портрет уряду України: 1990-1997 рр.
- 2.5 Професійний прошарок та зовнішньополітичні орієнтації еліти в Україні

3. Функціонування владних еліт у пострадянський період

- 3.1 Засади взаємодії старої та нової правлячої еліти
- 3.2 Сучасні соціальні умови формування політичної еліти в Україні
- 3.3 Що таке “партія влади”?
- 3.4 Клановість еліт

4. Взаємовідносини центральної і регіональних еліт

- 4.1 Характеристики центральної еліти в Україні
- 4.2 Особливості регіональної української еліти
- 4.3 Боротьба регіональних еліт за контроль над київським центром

5. Уявлення населення України про владну еліту

- 5.1 Кого вважає правлячою елітою населення?
- 5.2 Рівень довіри населення до правлячої еліти
- 5.3 Спектр почуттів населення до правлячої еліти

1. Еліти в суспільстві як теоретична проблема

1.1. Поняття еліт: владної, господарчої, інтелектуальної

Дослідження еліти для української науки є справою доволі новою. В попередні десятиліття у вітчизняному суспільствознавстві поняття еліти практично не використовувалося. Воно розглядалося в критичному плані і лише стосовно буржуазних суспільств (Давыдов Ю.Н. Искусство и элита. -М. -1966; Ашин Г.К. Критика современных буржуазных концепций лидерства. -М. -1978; Гуревич П.С. Современный буржуазный элитаризм: истоки, версии, тенденции.//Социально-исторические теории современной буржуазной идеологии. - М. - 1981). Тому, спираючись на зарубіжні дослідження та вітчизняні праці останніх років, попередньо зазначимо, що до поняття “еліта” включають верхівкові групи суспільства, суспільні меншості, які складаються з людей, що займають провідні позиції в різних сферах суспільного життя - в народному господарстві, політиці, науці, культурі тощо. Сенс поняття еліти стає зрозумілим через протилежне йому поняття маси.

У розробку соціологічної теорії еліт найбільший вклад внесли Вільфредо Парето, Гаєтано Моска Етціоні, Макс Вебер, Роберт Мішельс, Карл Манхейм, Хосе Ортега-і-Гассет, Арнольд Тойнбі, Райт Міллс. В.Парето вважав, що еліта - це вищі члени суспільства, чий виключні якості забезпечують їм владу та славу. Р.Міллс звертав увагу на те, що еліта займає у суспільстві високі позиції і приймає рішення, які мають значимі наслідки.

Не будемо продовжувати наводити приклади визначень еліти. Зазначимо лише, що кожне з них відбиває певний аспект функціонування цих груп у суспільстві, робить наголос на одній чи декількох рисах цих груп.

Роль еліти в суспільстві є багатогранною. За своїми функціями еліта розподіляється на певні класи та типи. Існують численні класифікації еліт. Так, К.Манхейм виділяв такі головні типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні і релігійні (К.Mannheim. Czlowiek i spoleczenstwo w dobie przebudowy. -Warszawa. -1974. -S. 120). Д.Ласуелл і А.Каплан запропонували свою класифікацію. Вони називають такі типи еліт: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні ; 3) “справедливі”; 4) “популісти”; 5) “мужні”; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи (Lasswell H.D., Kaplan A. Power and Society. A Framework for Political

Inquire. -N.Y. and London. 1950. -P. 208-214). Найбільш деталізовану класифікацію еліт американського суспільства дав Райт Міллс. Це такі еліти: 1) "локальні приятельські сфери"; 2) "чотириста еліт метрополії" (мається на увазі коло старих, багатих нью-йоркських родин - М.Ш.); 3) "слави" (люди, що живуть у світлі "юпітерів" - зірки кіно, театру, спорту тощо -М.Ш.); 4) "великі багатії"; 5) "топ-менеджери"; 6) "багатії світу корпорацій"; 7) "політичне керівництво" (Миллс Райт. Властующая элита. -М. -1956).

Ці визначення і класифікація еліти були сформульовані для стабільних суспільств. Зрозуміло, що для перехідних суспільств ці визначення не точні. В суспільстві, яке перебуває у стані системної трансформації, є багато відмінного від стабільного суспільства. Характерною рисою системної трансформації є кардинальна зміна суспільних цінностей і соціальних норм. Процеси суспільних змін здійснюються через функціонування (або не функціонування) державних та громадських інститутів суспільства. У стабільному суспільстві останні виконують такі функції: а)цілепокладання; б)адаптації; в)інтеграції; г)легітимації.

В умовах трансформації суспільств не всі ці функції виконуються, або виконуються далеко не повною мірою. Параліч діяльності суспільних інститутів дещо компенсується активністю еліт. Тому в таких умовах суттєво зростає роль елітних груп. Але суперечливість ситуації полягає також і в тому, що, з одного боку, в умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав"язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей, а з іншого - до еліти все менше довіри має.

У пострадянських країнах трансформаційний процес є надзвичайно складним. Це пов"язано з тим, що в багатьох з них або не було традиції державотворення, або вона була перервана на цілі століття. Тому процес кардинальних суспільно-політичних перетворень співпав з процесом побудови держави. А це означає, що і процес становлення національної еліти відбувається у надзвичайно складній, нетрадиційній ситуації.

Пострадянські суспільства відрізняються і характеристиками самих елітних груп. Так, у сталому суспільстві еліту визначають як "сукупність індивідів, що володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебуває на вершині ієрархії, хто займає якісь важливі привілейовані позиції завдяки своєму престижу або багатству" (Буренков Э.Э. Трансформация общества и внутренние характеристики элитных групп//Мир России, 1995, N3-4, с.4). Але групи, що функціонально виконують сьогодні у перехідних суспільствах роль еліт, ще не усталені. Владні елітні групи політично чітко не диференційовані. Наприклад, в Україні

безпартійними є Президент, більшість членів Уряду, значна частина парламенту. Після обрання або призначення їх на посаду в політичному плані безпартійні державні діячі у повсякденній діяльності фактично нікому не підконтрольні. Це робить їх поведінку непрогнозованою. Нерідко буває так, що протягом певного часу багато хто з державних діячів, займаючи одну й ту ж посаду, по декілька разів змінює свою політичну позицію. Тому навряд чи можна говорити про ці елітні угруповання як про усталені групи, оскільки їх склад постійно змінюється (насамперед, склад тих груп, які заявляють про певні ідеологічні позиції та політичну орієнтованість, прихильність). Так, певним каламбуром звучить те, що сталим для усього пострадянського періоду є несталість в усіх сферах суспільства: слабка структурованість суспільства, розмите усвідомлення власних інтересів окремими групами населення, політична нестабільність, інтенсивні процеси формування і оновлення еліти, які супроводжуються зіткненнями у боротьбі за сфери впливу.

На складність визначення груп, які належать до еліти у перехідних суспільствах, звертають увагу й зарубіжні дослідники. Так, німецький вчений У. Хоффман-Ланге зауважує, що "навряд чи має сенс надмірне розширення поняття еліти, використання його для характеристики індивідів або груп, що відіграли роль "одноденок" у політичному процесі. Так, лідери рухів протесту, що виступили навіть, наприклад, суттєвим фактором скасування авторитарного режиму, не можуть бути віднесені до членів національної еліти до тих пір, доки вони не досягнуть успіхів в інституціоналізації свого політичного впливу, створивши стійкі організації, тобто політичні партії або групи тиску."(Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт //Социс. -1996, -N4, стр.50-51).

Така ситуація підштовхує декого з науковців до постановки кардинального питання: "Чи є взагалі зараз в Україні політична еліта ?" (Лазоренко Олена. Без політичної еліти так тяжко жити...// "Вісті з України", 2 лютого 1995 р.). Авторка доходить висновку, що політична еліта в нашій країні ще тільки починає формуватися.

Однак, як би там не було, а функції еліти в суспільстві добре чи погано, але певні кола людей виконують. Ці умовно елітні групи включають до себе як тих, кого можна назвати **протоелітою** (лідери громадських організацій, парламентських груп, урядовці, лідери промислово-фінансових груп, банків), так і тих, кого можна назвати "**псевдоелітою**" (частина депутатів, випадкові у політиці особи, ватажки злочинних угруповань), **постелітою** (частина старої еліти, що зберігає свої позиції в рудиментарних суспільних інститутах, лідери старих, одержавлених профспілок, лідери

старих жіночих, ветеранських, дитячих організацій, ДТСААФ, винахідників тощо), а також **усталеною елітою** (вчені, митці, відомі журналісти, лікарі, вчителі, тобто ті, чий громадський авторитет залишається високим незалежно від суспільних змін).

Проте зараз чітко розрізнити ці підгрупи вкрай складно. Тому для зручності представників груп, що за своїми функціями виконують роль еліти, далі будемо називати елітними групами або елітою (пам'ятаючи при цьому про її сьогодишню специфіку).

Взагалі, зважаючи на досить абстрактний характер поняття "еліта", вчені пропонують й інші поняття, які фіксують певний аспект, характеристику людей, що належать до правлячих груп. Так, замість поняття "еліта" пропонується термін "кліократія", тобто влада професіоналів, відповідальних за свої дії перед історією. Крім того, пропонують і такі терміни, як "технопатрія" - тобто влада укорінених технократів, "когнітаріат" - ті, хто пізнає, аналізує тощо (Див. про це: Кузнецов Н.В. Правящие элиты в истории России // Русская нация: историческое прошлое и проблемы возрождения. -М. -1995. -С.108) .

З дослідницької точки зору критерієм ідентифікації з елітною групою можуть бути як суб'єктивні показники - самовіднесеність певних осіб до даної групи, так і об'єктивні - наявність влади або коштів, які дають можливість прийняття важливих і масштабних суспільних рішень.

Що ж стосується буденної свідомості нашого суспільства, то в ньому термін "еліта" у попередні десятиліття також не був поширеним. Для того, щоб відрізнити тих, хто приймає рішення, хто перебуває біля владного керма, використовувалися інші терміни. Тому громадська думка ідентифікує дихотомію еліти і маси, можливо, дещо за спрощеною, але традиційною схемою - "народ" і "влада" (або "прості люди" і "начальство").

Складним є і питання, що таке національна еліта?

Заздалегідь зазначимо, що ми не маємо тут на увазі проблему, з людей якої національності складається еліта. Хотілося б повернути це питання в іншому ракурсі. А саме: чи можна назвати еліту національною, коли вона діє не в інтересах суспільства, всіх громадян, тобто всієї політичної нації? Чи можна назвати національною ту еліту, яка розуміє свою тимчасовість перебування при владі і використовує це перебування при владі лише для власного збагачення, добре розуміючи, що її діяльність, будучи прибутковою для себе особисто, остаточно руйнує економіку і соціальну сферу суспільства, ставить під загрозу існування держави і суспільства в цілому? Чи можна назвати еліту національною, коли вона, спираючись на інстинкт власного (а не

суспільного) самозбереження, тримає свої капітали за кордоном, щоб у разі небезпеки перебраться до місця знаходження своїх капіталів?

Якщо на ці питання не можна відповісти стверджувально, то виникає нове питання - а що ж в такому разі дає можливість цим групам імітувати поведінку національної еліти? І як довго можлива така імітація?

Частково на ці запитання буде дана відповідь у наступних розділах доповіді. Проте далеко не на всі. Вичерпну відповідь на ці запитання, очевидно, дасть майбутнє українського суспільства.

1.2.Що таке “номенклатура” і чи може вона бути віднесена до еліти?

В останні роки існування СРСР та після його розпаду щодо правлячих груп радянського суспільства дослідники все частіше стали використовувати поняття “номенклатура” (Афанасьев Ю. Номенклатура на сходке вечевой // Независимая газета. 2 апреля 1992 г.; Барзилов С., Чернышев А. Провинция: элита, номенклатура, интеллигенция // Свободная мысль. -1996. -№1; Буртин Ю. Новый строй. О номенклатурном капитализме. -М. -1995; Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. -М. -1991; Крыштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. -1995. - №1; Фесенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития//Полис. -1995. -№6). Слід зазначити, що поняття “номенклатура” має такі ж досить розмиті контури, як і поняття “еліта”. Одні дослідники в поняття номенклатури вкладають той же сенс, що був офіційно визнаний в рамках кадрової політики КПРС, - тобто всі ті люди, які обіймали керівні посади, що контролювалися партійними комітетами, і на які без згоди цих органів не могла бути призначена особа. Інші до номенклатури відносять лише вищий щабель партійно-радянського керівництва, яке приймало принципові політичні та господарські рішення. Треті під це поняття підводять тільки професійних партійних працівників, склад апарату партійних комітетів. Четверті вважають, що “термін “номенклатура” відноситься не до колишніх партійних чиновників (апаратників), а до вищих керівників і адміністраторів, що перевтілилися в ядро правлячого і комерційного класів посткомуністичної Росії” (Р.Саква. Режимная система и гражданское общество в России // Полис. -1997. -№1. -С.75). Кожне з наведених вище визначень номенклатури відбиває певний аспект цього складного соціально-політичного явища.

Що стосується співвідношення понять “еліта” і “номенклатура”, то тут можна погодитися з баченням цього питання

О.Криштановською. Вона взагалі не протиставляє ці поняття, а вважає, що номенклатура - це різновид еліти. Дослідниця визначає специфіку старої еліти наявністю номенклатурного характеру радянської еліти.

Які ж особливі риси мала номенклатурна еліта? На думку О.Криштановської, це: а) монолітність (вся номенклатура належала до членів КПРС); б) ієрархічність; в) відсутність самовідтворення; г) географічна мобільність; д) внутрішня ротація; е) система привілеїв (Криштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. -1995. -№1. -с.52-53).

Історія існування радянської номенклатури досить довга і має певні періоди, які якісно відрізняються один від одного. Тому не можна говорити про номенклатуру загалом. Скажімо, одна справа номенклатура 30-х років і зовсім інша - 80-х. Якщо у першому випадку ключову і майже монопольну роль відігравав політичний капітал особистості - її світогляд, переконання, відданість партії, то в другому випадку політичний капітал хоча і мав ще певне значення, але не визначальне. У цей час вже значну роль відігравав освітній капітал особистості, її професійні знання, компетентність, ділові якості. До цього ж можна додати і такі психологічні риси, як амбіційність, спрямованість на кар'єру і особисте самоствердження (як правило, у групі).

Завдяки наявності у номенклатури 80-х років формально високого освітнього капіталу, вона мало чим відрізнялася від тих груп, які в будь-яких суспільствах традиційно називають елітою. Нові якості радянської номенклатури 80-х років дали можливість дослідникам називати її технократією. Технократична номенклатура за набором своїх якостей вже була готова обміняти політичні привілеї на економічний капітал. Саме завдяки цьому і стали можливими переміни у старій номенклатурній системі, а потім і розпад радянської системи.

Таким чином, можна зробити висновок, що поняття номенклатури відбиває елітну групу, яка була характерною для радянського суспільства та інших країн, що входили до соціалістичного табору. Дане поняття також може бути використане для опису та аналізу й інших тоталітарних режимів, у яких елітні групи жорстко контролюються правлячою партією чи іншою владною групою. Поняття "номенклатура" також широко використовується для характеристик постсоціалістичних режимів, оскільки нова еліта цих суспільств або безпосередньо походить від номенклатури ("неономенклатура"), або щільно зв'язана з нею.

1.3. Правляча еліта і контреліта

Крім наведених вище класифікацій еліти, її можна також розрізняти й за іншими критеріями. Зокрема, еліту ділять на правлячу і на контреліту, на еліту і антиеліту, на діючу і резервну, на пануючу і опозиційну. На перший погляд такий поділ цілком логічний і має певний сенс. Адже серед еліти завжди є ті, хто перебуває поза владою, хто знаходиться в опозиції до влади. Але при більш глибокому аналізі цього питання виявляється, що воно не таке просте, як здається.

Якщо підходити до теми еліти і контреліти як до предмету наукового дослідження, то такий поділ не має загального характеру. Адже частина еліти взагалі не може бути поділена через протиставлення “правляча еліта - контреліта”. Є такі групи еліти, які виконують інші функції, ніж державне управління, утримання влади.

Поділ на еліту та контреліту має певний сенс для політичної еліти. А, скажімо, наукова еліта, мистецька еліта виконують роль генераторів ідей, творців художніх, мистецьких творів, найкращих виконавців. Їх “елітність” проявляється у найвищій майстерності, у здатності до відкриттів, у впливі на маси, завдяки своїм ідеям, творам, майстерності. Звичайно, що і в межах цієї елітної групи є протистояння, боротьба, є нове і старе, є новаторське і консервативне, є різні напрямки, пропозиції, підходи тощо. Втім, це протистояння відбувається у рамках даної групи еліти.

Можна заперечити і сказати, що й наукові ідеї (особливо філософські, економічні, соціальні, гуманітарні) можуть бути включені (і переважно так і буває) у політичну боротьбу в суспільстві. І цією стороною, цим аспектом вони (представники інтелектуальної еліти) можуть бути залучені до розподілу на правлячу еліту і контреліту.

Більше того, досить часто саме гуманітарно-інтелектуальна еліта виступає ініціатором створення громадсько-політичних організацій, політичних партій. Контреліта - це політична еліта, яка вже відлучена від (або яка ще лише намагається дійти до) влади. Це, в першу чергу, лідери політичних партій, які перебувають в опозиції до правлячого режиму, це частина інтелектуальної та художньої еліти, яка не поділяє пануючих або тих, що підтримуються правлячою елітою політичних, ідеологічних, філософських, соціальних, духовно-культурних концепцій.

Проте існують й інші уявлення про сутність контреліти. Так, польські дослідники Іван Шелений і Шоня Шелений вважають, що контреліта — це опозиційна група і що вона була лише в Польщі, оскільки польська інтелігенція трималася від влади на відстані і була постійно в опозиції до неї (Див.: Ivan Szelenyi, Szonja Szelenyi).

Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologia // Elity w Polsce, w Rosji i na Wegrzech. Wymiany czy reprodukcja? -Warszawa. -1995. -S. 7-33). Але ці ж автори застерігають, що поняття “контреліта” не є синонімом поняття “опозиція”. Наприклад, на їх думку, в Росії і Угорщині в період комуністичного правління була значна опозиція, але контреліти не було. “Щоб опозицію можна було назвати контрелітою, повинна наступити інституціалізація. Інститути контреліти в різний спосіб загрожують домінуючій еліті. Звичайно піддається сумніву її легітимність і підривається авторитет принципів рекрутації. Альтернативні інститути можуть бути названі інституціями контреліти в той час, коли інституціалізуються конфлікти і напруга між тими, хто панує і тими, хто протистоїть пануючим. В Польщі контреліта виникла разом з рухом “Солідарності” і інституціалізувалася у 1980-81 рр. У вісімдесятих роках в Польщі існувало друге суспільство - альтернативна структура влади з добре розвинутою мережею зв’язків, організаційною інфраструктурою і успішно діючою підпільною пресою” (Ivan Szelenyi, Szonja Szelenyi. Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologia // Elity w Polsce, w Rosji i na Wegrzech. Wymiany czy reprodukcja? -Warszawa. -1995. -S. 24). У такому сенсі контреліти не було в Україні ні до проголошення незалежності, ні після. Хоча тенденції зміцнення опозиційних організацій явно простежуються.

Щоправда, опозиція до влади в Україні дуже неоднорідна за своєю політичною спрямованістю та політичною метою. Але оскільки існуюча влада нічого не досягла ні в сфері економіки, ні в соціальній сфері, ні в інших напрямках, то політичним угрупованням будь-якого відтінку вигідно заявляти про свою опозиційність до влади.

Таким чином, відсутність чіткого поділу на політичну еліту та контреліту і, навіть, на владну еліту і опозицію в Україні можна пояснити низкою причин.

По-перше, процес соціально-економічного, а вслід за цим і політичного структурування суспільства не тільки не закінчився, а перебуває лише на початковій стадії. Ще чітко не викристалізувалися ті соціальні сили, прошарки, які, врешті-решт, є суб’єктами влади. Цим обумовлене також і те, що на початковому етапі перебуває і процес формування політичних партій. Їх уже багато, навіть занадто - майже п’ять десятків, але процес утворення нових партій не закінчився. Наближення виборів до парламенту в березні 1998 року додатково активізувало їх появу. Наприклад, протягом липня-серпня 1997 року було заявлено про створення нової партії “Ринок і порядок” на чолі з экс-віце-прем’єр-міністром В.Пинзеником, про створення Партії мусульман України, про формування нового політичного об’єднання СЛОН, лідерами якого були В.Гриньов та В.Малинкович. В листопаді 1997

р. створено об'єднання народно-патріотичних сил "Трудовий Донбас". У цей період активізувала також свою діяльність партія "Громада", яка була утворена ще в 1993 році, але якихось помітних дій у політичному житті за нею за цей час не було помічено.

Проте, незважаючи на таку велику кількість політичних партій, державна влада не належить жодній з них. Щоправда, представники окремих партій входять до владних структур, але рекрутовані вони туди не стільки як повноважні представники цих партій, що мають втілювати в життя партійні програми, а як професіонали, як люди з досвідом державної, управлінської роботи, як особисто віддані люди Президенту чи прем'єру.

Певна безвихідь цієї ситуації вже достатньо добре усвідомлюється політиками. Особливо гостро виявилася її безперспективність під час урядової кризи влітку 1997 року, коли треба було знайти заміну на посту прем'єр-міністра П.Лазаренку. Наприклад, лідер Руху В.Чорновіл це охарактеризував так:

"У НДП (народно-демократичної партії - М.Ш.) в парламенті лише 3% місць - 15 депутатів. Голосувати за кандидатуру партійного прем'єра (мається на увазі член правління НДП В.Пустовойтенко), який не має фактично опори в парламенті, — нонсенс. Навіть якщо говорити про коаліційний уряд. З лівими - це не коаліція. Запрягти до одного візка тих, хто за державу і проти держави? А якщо взяти центристські сили, то це мізер. У ВР їх менше ста. Тобто, партійний уряд неможливий. Очевидно, поки не буде прийнято новий виборчий закон, парламент не буде структурований, варто йти торованим шляхом - пропонувати безпартійного прем'єра. Адже більшість ВР безпартійна" ("День", 15 липня 1997 року).

Парламент проголосував за кандидатуру партійного прем'єра, хоча і з мінімальною перевагою - в один голос. Проте новий прем'єр у своїй першій промові не заявив, що він буде проводити у своїй діяльності партійну програму НДП. Але, коли настав час висування кандидатів у депутати Верховної Ради, В.Пустовойтенко погодився очолити список від НДП.

У такій ситуації вкрай складно говорити про правлячу політичну еліту і опозицію, контреліту в соціологічному плані, тобто, як про певну усталену соціальну групу. Такий стан невизначеності, розмитості не дає змоги застосовувати при його аналізі класичні визначення, поняття. Тому для цього стану використовують метафори, напівнаукові визначення, публіцистичні кліше. Наприклад, відсутність класичної політичної опозиції, а лише, скажімо так, - часткової, породило визначення "маятникова опозиція", тобто така, яка з одних питань виступає як повнокровна опозиція, а з інших - підтримує владу. В окремі моменти вона

дотримується жорсткої опозиції, а в інші підтримує уряд, Президента.

А, отже, за великим рахунком, ще не можна говорити про стабільність влади, про усталеність еліти. Всі ті, хто сьогодні належить до еліти, перебувають у інтенсивній соціальній динаміці. Частина з них закріпиться в еліті, а значна частина випаде з неї.

По-друге, дуже динамічною є сама належність до правлячої еліти. Якщо згадати, що середній термін перебування на посту прем'єр-міністра дорівнює одному року, а також те, що разом з прем'єром змінюється і багато тих, хто входить до його кабінету, хто входить до його команди, то стає зрозумілим, що перебування людини у правлячій еліті є тимчасовим, і навіть надто швидкоплинним.

Останнім часом така швидкоплинність набула нових якостей, призвела до нових наслідків. Оскільки коло людей, здатних займатися управлінською діяльністю на рівні держави, не таке вже й велике, то це веде до того, що деякі особи навіть за однієї елітної команди потрапляють до правлячої еліти по другому-третьому разу. Скажімо, повернення на свою посаду керівника кримського уряду А.Франчука, неодноразові "спливання" на високі посади О.Ємця, декілька злетів і відставок таких політиків і господарників, як В.Пинзеник, В.Євтухов, І.Митюков, М.Ковалко.

Пересування по горизонталі, "перетасовка" елітної "колоди" також є досить поширеним явищем в українській політиці. Наприклад, горизонтальне ковзання В.Гуреєва з поста міністра ВПК на пост міністра економіки, а з останнього - знову на пост міністра ВПК та конверсії (зараз міністра промислової політики); Ю.Єханурова з поста Голови Держмайна на пост міністра економіки, а через три місяці на пост Голови Держкомпідприємництва; друге сходження на пост керівника сільськогосподарської галузі Ю.Карасика.

З елітної команди не випадають навіть ті, хто у свій час заявляв про свою незгоду з якимись моментами в діяльності влади, її провідників і йшли у відставку. Але через деякий час вони знову поверталися до тієї ж команди, з якої вони йшли у відставку. Наприклад, колишній помічник Президента України О.Разумков, колишній радник Президента А.Гальчинський. А В.Лановий, незважаючи на те, що був суперником Л.Кучми на президентських виборах, через певний час, як блудний син, повернувся під крило Л.Кучми радником, а потім на пост в.о. Голови Держмайна.

Окремою подією є історія з відставкою (і зняттям військових звань) в грудні 1996 року глави Адміністрації Президента Д.Табачника, а потім його повернення у жовтні 1997 року до Адміністрації Президента на посаду радника Президента.

Втім, не всі політики поділяють ту точку зору, що резервне коло політичної еліти в Україні обмежене. Так, на думку экс-прем'єр-міністра України Є.Марчука (претендента на посаду Президента України на наступний термін), в обмеженості кола тих, з кого набирають склад урядів та комплектують регіональні владні структури, проявляються не об'єктивні труднощі, а криза сучасної президентської кадрової політики. Невдовзі після формування уряду на чолі з В.Пустовойтенком, Марчук заявив, що "склад уряду в цілому свідчить про кадрову кризу в державі... Це криза з точки зору кадрової політики президента. Якщо президент в усій державі не зміг відшукати нових людей на міністерські посади — молодих, з досвідом, — це свідчить про те, що або він сам, або його радники не бачать реального стану, реального кадрового потенціалу в державі в цілому" (Марчук Євген. Молоді при владі - шанс для України // День, 6 вересня 1997 року).

Все це свідчить про суперечливу ситуацію, яка склалася навколо політичної еліти в Україні. З одного боку, зважаючи на те, що в радянський час Україна не мала повноцінно сформованої політичної еліти, що значна частина підготовлених до політично-владної діяльності людей переміщувалася до Москви, дійсно, в Україні питома вага потенційної політичної еліти менша, аніж, наприклад, в Польщі. А з іншого боку, це не є виправданням прорахунків у кадровій політиці, яка проводиться в роки незалежності, зокрема в період президентства Л.Кучми.

По-третє, і це, мабуть, головне, сьогодні в Україні більш-менш чітко простежується належність до еліти і неналежність до неї. А вже належність до правлячої еліти чи до контреліти — це справа другорядна.

Між елітою і неелітою виникла прірва — прірва за рівнем прибутків, за регулярністю їх отримання, за рівнем життя, за рівнем можливості впливати на прийняття державних рішень тощо. Ця прірва досягла такого розміру, що утворилося немовби два соціальні світи в одному суспільстві, які існують паралельно і не пересікаються. Цей факт вже фіксують не лише дослідники. Його прояви настільки різючі, що для їх фіксації не треба застосовувати якісь складні наукові методики. (Хоча буденні самовідчуття населення не є завадою для наукового їх вивчення. Аналізові громадської думки щодо еліти присвячений завершальний розділ нашої доповіді). Цю внутрішню соціальну "залізну завісу" відчують на собі, у своєму житті більшість пересічних громадян. Причому ця прірва сьогодні розділяє не тільки "власть предержавних" і тих, хто традиційно вважався "простим народом", але сьогоднішня правляча еліта відірвалася і від іншої частини еліти, від тих, хто завжди належав до еліти — вчені, митці.

Про цю ситуацію добре сказав народний артист Юрій Мажуга: “У нас народ і влада грають зовсім різні спектаклі. І це породжує велику фальш. Вожді, уряд у нас живуть своїм життям, а ми - своїм. У нашому житті люди позичають гроші, намагаються якось пристосуватися, надриваються у пошуках хліба насущного. А там, здається, ніхто і не знає, як тут, внизу. І серце у них там за нас не болить” (Мажуга Юрій: “Я не соромлюсь своїх ролей” // День. - 8 серпня 1997 року).

Крім поділу еліти на правлячу та опозиційну, доцільно також у правлячій еліті пострадянського періоду виділити відкриту і тіньову групи.

Відкрита, “прозора” правляча еліта - це публічні політики, які займають певні позиції у державній владі: народні депутати, члени уряду, державні службовці високого рангу тощо.

Тіньова правляча еліта - це ті люди, які мають сильний вплив на прийняття державних рішень завдяки своєму багатству, завдяки своїм неординарним особистим якостям, але діють не публічно, а кулуарно, закрито, “в тіні”.

Тіньова правляча еліта є в усіх суспільствах. Але в демократичних, усталених суспільствах її питома вага, вплив та можливість є порівняно незначними. В країнах на стадії трансформації створюються сприятливі умови для зростання ролі тіньової еліти. Причин цьому багато. Серед них — первинне накопичення капіталу, яке, як правило, не буває легітимним, невідпрацьована та суперечлива правова система, що стимулює переведення цілих виробничих сфер у тінь та деякі інші причини.

На думку одного з авторів цієї доповіді, О.Потехіна, сформульовану ним 1996 року (Political Elite or Ruling Class of Contemporary Ukraine. Kennan Institute. Washington, D.C., 1996. Unpublished manuscript), визначальною рисою сучасної правлячої еліти в Україні є її нерозділеність, яка частково впливає із свідомого нехтування принципом розподілу влади між її гілками. Про це явище свідчить наявність групи депутатів Верховної Ради — урядовців, яка часом перевищувала кількісно 60 осіб. Це найбільш очевидна, але не найсуттєвіша ознака явища “нерозділеної правлячої еліти”, неможливої у демократичному суспільстві. Доцільно нагадати, що, згідно з деякими теоретичними поглядами, саме конкурентні змагання, “конструктивні конфлікти” між групами еліти є необхідним стимулом динамічного розвитку суспільства. Належність водночас до декількох елітних груп: (а) власність на засоби виробництва або неформальний контроль за ним та

привласнення результатів продуктивної праці, фінансово-промислові угруповання, законодавчі пільги, уникнення податків та ін.; (б) виконавча влада; (в) законодавча влада (нагадаємо про змагання бізнесових лідерів за місця у Верховній Раді); (г) кримінальні угруповання (або пряме чи опосередковане використання їх “послуг”) — є необхідною для того, щоб вважати особу дійсним, а не уявним членом правлячої еліти.

Інша визначальна ознака приналежності до правлячої еліти — здатність самочинно визначати правове поле, в якому діє особа. На словах виступаючи за правову державу, дійсні члени владної еліти знаходяться якщо не завжди “зверху”, то “збоку” від закону. Вони застосовують його на власний розсуд, як своє знаряддя, а не загальнообов’язкове для всіх громадян зведення вимог. Це особливо стає наочним, коли, у разі “виштовхування” з правлячого угруповання, особа “раптом” стає об’єктом судового розслідування за злочини, які залишалися “непоміченими”, поки вона обіймала високу посаду. Правовий нігілізм правлячої еліти виявляється й у широкому застосуванні “правила”: що дозволяється “своїм” — членам клубу, угруповання, клану (див. розділ 3.4), то категорично заборонено чужинцям (до яких належить й вся неелітна спільнота громадян).

1.4 Поняття репродукції, рекрутації та циркуляції еліт

Процеси формування та зміни еліт в суспільстві у науковому аналізі розглядаються через систему понять та категорій. До них належать “рекрутація”, “репродукція”, “циркуляція”, “трансформація”, “вертикальна мобільність”, “зміна складу” еліт. Серед них одне з центральних місць займає поняття циркуляції еліт. Його запровадив у науковий обіг та активно використовував В.Парето. Власне, первинний смисл цього поняття може бути зрозумілим лише у контексті його концепції, де він виділяв два типи еліт - “левів” та “лисиць”. Сенс циркуляції полягає в періодичній зміні “левів” “лисицями”. Але, як зазначає англійський дослідник Т.Боттомор, з праць В.Парето не зрозуміло, яку циркуляцію він має на увазі - чи динаміку всередині самої еліти, чи заміну еліти елементами з нееліти (Bottomore T. *Elite & Society*. London. 1993, P.49-50). Тобто, треба чітко розрізняти внутрішню циркуляцію еліти, зміну еліт (заміна старої еліти новою), а також змішаний варіант існування внутрішньої циркуляції і зміни еліт.

Для кожного з типу зміни еліти вироблено окреме поняття. Залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження називають “рекрутацією”. Рекрутацію еліт інколи називають підбором еліти (Див. Кузнецов Н.В. *Правящие элиты в истории России // Русская*

нация: историческое прошлое и проблемы возрождения. -М., 1995. С.107).

Відтворення еліти у її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи, називають репродукцією. А "циркуляція" - це такий спосіб заміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп; це "зміна персоналу, який займає ключові позиції в ключових інституціях даного суспільства" (Ivan Szeleny, Szonja Szelenyi. Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologigia // Elity w Polsce, w Rosji i na Wegrzech.-Warszawa. -1995. S.22).

У реальному житті відтворення еліт проходить складніше, ніж це можна уявити на абстрактних схемах. Проте формулювання теоретичних категорій дає змогу більш влучно провести аналіз цих явищ.

З точки зору політологічної теорії, в демократичному суспільстві елітні групи є відкритими і там постійно відбувається циркуляція еліти. "Циркуляція еліт є демократичний механізм, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає свіжу кров (в дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей, нових ідей). (А.Крэстева. Власть и элита в обществе без гражданского общества//Социс, 1995, N4, с.24).

Питання співвідношення старої і нової еліти має декілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою - і в стабільному і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою і як просування з нееліти в еліту (Див. про це: Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. 1995. -N4, -С. 24).

По-друге, в реальному житті не просто знайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але й трансформації еліти. У свою чергу трансформація еліти відбувається у двох варіантах. Перший полягає у тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку - керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Наприклад, такі зміни відбулися в армії, у внутрішніх військах, на залізничному транспорті, на багатьох великих підприємствах. Другий варіант полягає у тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували і тими, що утворилися. "Вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів. Оскільки можливо, що старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації - старими елітами, доцільно аналізувати старі, і нові інституціональні структури, а

також циркуляцію еліт і їх соціальні і установочні характеристики", - зазначає німецький дослідник У.Хоффман-Ланге (Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт//Социс, 1996, №4, с. 51). Тобто, треба чітко розрізняти внутрішню циркуляцію еліти, зміну еліт (заміна старої еліти новою), а також змішаний варіант - існування внутрішньої циркуляції і зміни еліт.

Проте циркуляцію не можна розглядати лише як позитивний процес, а репродукцію - еліт як негативний. Справді, коли в суспільстві відбувається лише репродукція еліти, то це веде до монополізації влади, до застою, до погіршення якості еліти. Але й постійна циркуляція приводить до розпорошення еліти, порушення спадковості, а, значить, і до втрати багатьох необхідних для управління суспільством рис.

Циркуляція еліт може відбуватися у двох формах: по-перше, шляхом зміни одних елітних груп іншими (наприклад, заміна еліти контрелітою), і, по-друге, у вигляді заміни еліти неелітою (як це було, наприклад, у перші роки радянської влади та частково після проголошення незалежності України).

Але і це твердження не є універсальне. Трансформаційні процеси в Україні показали і такий феномен, який за цими схемами важко ідентифікувати. Наприклад, конвертація значною частиною старої еліти, тобто номенклатури, свого політичного капіталу на економічний можна було б розглядати як циркуляцію еліт. Але це такою ж мірою і репродукція тієї ж самої еліти, бо воно відбувається, за словами Івана і Шоні Шелених, у формі "кружляння у сфері еліти" (Ivan Szeleny, Szonja Szelenyi. Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologigia // Elity w Polsce, w Rosji i na Wegrzech.- Warszawa. -1995. S.22). Тому такий тип зміни еліт пропонують називати "репродукцією через конверсію", на відміну від простої репродукції.

Явище, коли в новій еліті широко представлені ті, хто входив в еліти старого режиму, не є специфічним явищем, яке характеризує тільки суспільну трансформацію нових пострадянських незалежних держав. Такі явища є закономірними для багатьох суспільств, що трансформуються. Для таких суспільств характерним є процес не просто зміни еліти у формі репродукції чи циркуляції, а трансформації всієї структури еліти.

Процес трансформації структури еліти, тобто для нашого суспільства — перехід від структури номенклатурної еліти до структури нової еліти (яку ще важко уявити усіх деталях), потребує спеціального вивчення. Тут тільки зазначимо, що цей процес розгортається у двох принципово різних напрямках. Перший - це трансформація еліт в тих соціальних інститутах, які

зберігаються в суспільстві. Скажімо, циркуляція еліт в армії, на транспорті, в засобах масової інформації тощо. Другий - це формування еліти у тих соціальних інститутах, які виникають у новому суспільстві. Наприклад, формування фінансово-банківської еліти, багатопартійної політичної еліти тощо.

Німецький дослідник У.Хофманн-Ланге посилається на історичні приклади трансформації еліти Німецької Імперії (1871-1918), Веймарської Республіки, нацистської Німеччини, Західної Німеччини, НДР, Східної Німеччини після 1989 р. і зазначає, що "еліти, як правило, утворюються з відносно вузького прошарку суспільства, тобто з тих, хто має більш високий рівень освіти та досвід роботи у складних організаціях. Після певної зміни режиму багато членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, в який входять ті, хто досяг помітних позицій за старого режиму. Якщо ж розглядати таких індивідів тільки як частину старої еліти, як це роблять особливо критично налаштовані спостерігачі, то тоді, за визначенням, термін елітної трансформації немає сенсу" (Хофманн-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // Социс. 1996. -N4, С.51).

2. Особливості процесу зміни правлячих еліт в період системної трансформації суспільства

2.1. Політичні процеси в Україні в період горбачовської перебудови

Періодові початку становлення нової еліти незалежної України передував етап горбачовської "перебудови". Сенс останньої залишається предметом політичних і теоретичних дискусій. Тлумачення цього історичного етапу в житті України так чи інакше пов'язується з процесами розвитку радянської партійно-господарської номенклатури, тобто тогочасної правлячої еліти. Однією з характерних для українського політичного життя рис було те, що республіканське партійно-господарське керівництво належало до дніпропетровської за походженням "старої гвардії", до "геронтократів". Ця група утримувала печерські пагорби ще досить довго навіть після того, коли відбулася зміна поколінь у московській верхівці. Зміна політичного керівництва в Україні відбулася на завершальному етапі "перебудови". Часу для зміцнення позицій нового партійного керівництва в Україні було мало, оскільки В.Щербицького замінив В.Івашко, але пробув на посту першого секретаря ЦК КПУ недовго. Незабаром його перевели до Москви, і відбулася нова зміна партійної влади. Тому процес обміну партійної влади на власність в Україні був значно коротшим і слабкішим, аніж у Москві. Більш спритними у цьому виявилися комсомольські ватажки, які пізніше склали одну з найбільш потужних економічних груп незалежної України.

Деякі дослідники вважають, що “перебудова” означала остаточне завершення розколу радянської номенклатури на партійну і господарську і початок заколоту останньої проти першої (Див., наприклад, Забелин А.В. Наступление провинции // Власть. - 1994. - №6). Господарники хотіли більших свобод у своїй діяльності. Їхні вимоги підтримала частина партійної номенклатури, особливо регіональної. Ці групи старої номенклатури і склали кістяк сучасної нової еліти. Згідно з цією версією змісту “перебудови”, Україна мало чим відрізнялася від інших регіонів СРСР.

2.2.Доля старої еліти

Тема нової еліти наштовхується, насамперед, на питання про долю старої еліти. Як показують дослідження українських та зарубіжних вчених, переважна частина нової еліти - це люди, які займали високі позиції в ієрархії старої влади, тобто вони належали до партійно-радянської номенклатури (Див.: Фесенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис, 1995, №6; О.Крыштановская. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. -1995. -№1). Не вдаючись до з’ясування причин розпаду СРСР та зміни типу політичного режиму, відзначимо, що результатом цих якісних суспільних змін став перехід значної частини колишньої республіканської номенклатури на позиції суверен-самостійників. Стара номенклатура стала розпадатися на етнократію, спираючись при цьому на антикомуністичну, популістську і націоналістичну ідеологію (Див. :Зубок В.М. Источники делигмитации советского режима // Политические исследования. -1994. -№2. -.с.88-89). В Україні це була та частина старої еліта, яка своєчасно зорієнтувалася і стала переходити на позиції незалежності. Найбільш яскраві постаті старої номенклатури стали адептами самостійної української державності - Л.Кравчук, І.Плющ, Л.Кучма, Є.Марчук, В.Дьомін, В.Дурдинець, В.Череп, А.Матвієнко та інші. Як зазначають дослідники, “представники колишньої республіканської номенклатури намагалися отримати і в ряді випадків отримали статус перших осіб, завдяки простій “операції ділення”: вони були “другими” особами в державі, коли “перші” сиділи в Москві; відокремившись від Москви, вони автоматично стали першими” (Кузнецов Н.В. Правящие элиты в истории России // Русская нация: историческое прошлое и проблемы возрождения. -М. -!995. -С.113)

Додатковим гаслом тієї частини старої номенклатури, що була досить політично гнучкою і швидко пристосувалася до нових обставин, було гасло необхідності проведення економічних реформ, переходу до ринкової економіки.

Іншим наслідком цих змін було те, що, після проголошення незалежності України, відбулася масова (звичайно, що це означає — суцільна) трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад у економічну або/та політичну владу.

Серед старої еліти, яка досить успішно трансформувалася в нову слід відзначити господарників — директорів великих підприємств, агрофірм, різноманітних постачальних баз, універмагів, голів колгоспів тощо.

В період президентства Л. Кравчука особливо вагомою громадською, а, отже, і політичною силою були директори підприємств. Це викликало роздратування у правих політичних кіл, під гасла яких вони не поспішали ставати. Тому праві, щоб помститися керівникам підприємств за таку поведінку придумали для них штамп “червоні директори”. Виразником інтересів промисловців на той час стала Українська спілка промисловців і підприємців (УСПП). Саме з її вершини переступив до президентського крісла Л.Кучма.

У період президентства Л.Кучми процеси структуризації в економіці поглибилися, змінилися, набули якщо і не нових, то інших рис, іншої якості. В організаційному плані на перше місце висунулися корпоративні, кланові об’єднання. УСПП хоча і продовжував відігравати певну роль у громадсько-політичному житті, але вже не займав лідерських позицій. Його опора — директори — більш міцно інтегрувалася у кланово-корпоративні об’єднання, їхні інтереси роздробилися і більш чітко вималювалися. Клани, корпорації та партії допомогли директорам глибше усвідомити їх особливі інтереси, більш ясно і чітко (хоча і не завжди відкрито) сформулювати їх.

Поступово оформилася і зміцніла така елітна група, як фінансова. У 90-ті роки виникла значна кількість різноманітних банків. Частина з них не витримала конкурентної боротьби і зникла, інші об’єдналися, набрали сили. Вони також активно включилися у конкуренцію за контроль над ресурсами.

Господарсько-фінансові клани стали набувати дедалі значущої ваги в суспільстві. Вони починають активно впливати на політику, відстоювати свої інтереси у парламенті, уряді, президентському оточенні. Таке поєднання в одній групі акторів політичних і фінансових дій дослідники називають політико-фінансовими групами (ПФГ) або олігархією (Куколев І.В. Трансформація политических элит // Общественные науки и современность. -1997. -№4. -С.86, 89).

Завершення трансформації старої еліти закінчується певним актом її легітимації. Одним з таких публічних чи громадських актів є те, що цих людей обирають до органів місцевого самоврядування, до парламенту, вони входять до адміністрації президента або органів президентської владної вертикалі, обіймають посади у Кабінеті міністрів, в міністерствах, держкомітетах, входять до різноманітних правлінь, рад фінансово-промислових груп тощо. Є й інші способи легітимації в нових умовах старої еліти.

2.3 Соціальне походження та політичні позиції нової правлячої еліти

Для глибшого розуміння характеру та сутності нової української еліти необхідно з'ясувати, що відбулося в Україні у серпні-грудні 1991 року. Це завдання вкрай складне і не входить до кола даного дослідження. Воно складне, по-перше, тому, що не було подією суто українською, а лише частиною подій, що відбувалися в цей час в Радянському Союзі. По-друге, в цих процесах Україна не вела перед, а, можна сказати, що навпаки. Через те події серпня 1991 року, їхній радикалізм були для української еліти і опозиції несподіваними. По-третє, ці події сьогодні складно аналізувати тому, що ми ще частково занурені у них, не можемо відсторонитися, глянути на них неупереджено. Крім того, ще не всі тенденції, що тоді зародилися, чітко вималювалися.

Проте декілька зауважень з цього приводу зробимо. Можливо, з причини того, що у політичному плані серпневі дні 1991 року в Україні були малозначущими, вторинними порівняно з Москвою (адже успіх чи провал путчу вирішувався там), то й самі події цих днів в Україні важко назвати революцією. Очевидно, тому практично ніхто з дослідників і не називає їх революцією. В Україні акцент у цих подіях ставлять на проголошенні незалежності.

Для нашої теми з цього можна зробити висновок, що серпневі дні 1991 року в Україні не привели до радикальної зміни (а тим більше — повалення) старої еліти. Саме стара еліта — номенклатура — і визначила сутність цих подій. Для власного збереження вона проголосила незалежність України. Найбільше постраждала в ці дні кадрова партійна еліта, оскільки була заборонена діяльність Компартії України. Всі інші групи номенклатури залишилися на своїх місцях.

Пізніше, особливо після референдуму 1 грудня 1991 року про незалежність, під тиском вимог контреліти — націонал-демократів, стара еліта частково поділилася з нею владою.

Тому нова еліта в Україні — це відносно строката за своїм складом соціальна група. До неї входять частково нові люди, які за старого

режиму не мали ніякого відношення до влади, а також здебільшого ті, хто і за радянських часів був при владі.

У зв'язку з цим виникає ряд теоретичних проблем, пов'язаних з визначенням нової еліти. Не викликає жодного сумніву віднесення до нової еліти тих, хто прилучився до владних структур лише після зміни влади. А стосовно тих, хто входив до різних рівнів номенклатури старого режиму, виникають суперечки. Частина дослідників вважає, що ці люди не можуть бути віднесені до нової еліти. Проте інші небезпідставно вважають, що та частина старої еліти, яка не втратила свій політичний статус, змогла знайти в нових умовах підтримку впливових груп суспільства, є повноцінною складовою частиною нової еліти. Адже далеко не вся стара номенклатура перейшла до нової еліти, а лише ті, хто витримав випробування бурхливим часом, хто здобув суспільну легітимацію. Отже, в нову еліту входять лише ті представники старої номенклатури, які набули якісного оновлення, хто політично, ідеологічно, психологічно та етично пристосувався до нових вимог системи.

Такий персональний склад нової еліти дає право деяким дослідникам називати її "постноменклатурним конгломератом" (Чешков М. Вечно живая номенклатура // Мировая экономика и международные отношения. -1995. -№6). Інші називають цю еліту "номенклатурною буржуазією" (Sztumski Janusz. Elity, ich miejsce i rola w społeczeństwie. Kattowice. 1997).

Академік Т.Заславська, узагальнюючи результати багатьох досліджень, присвячених співвідношенню старої радянської номенклатури зі складом сучасної еліти російського суспільства в цілому (а не тільки на рівні регіонів), стверджує що "нова еліта відсотків на 60 сформувалася з більш молодшої частини еліти старої: це люди, які або займали вищі номенклатурні пости, або були "в другому ешелоні". Приблизно 30% складають представники легалізованого тіньового капіталу. І не більше 10% — особи, що прийшли "зі сторони", в тому числі з науки, культури. До таких належать, наприклад, С.Філатов, Г.Старовойтова, В.Шейніс, Г.Бурбуліс та інші, що прийшли в політику на демократичній хвилі 1989 року і залишилися в ній. В цілому ж від перетворень більше всього виграла номенклатура, її найбільш сучасна і енергійна частина, якій стало тісно у вузьких рамках радянської системи, що розвалювалася" (Социальная неравновесность переходного общества. На вопросы журнала отвечает академик Татьяна Заславская//Общественные науки и современность, 1996, N4, с.11).

На думку дослідників, в Україні після розпаду СРСР відбувся своєрідний політичний бартер — партійно-радянська номенклатура рекрутувала до своїх лав більшість конформістських

лідерів контреліти, зберігши при цьому свою владу і свою власність(Див. про це: Полохало Владимир. Украина: лидерство-элита-власть// "Независимость", 9 сентября 1994 года). Під час президентства Л.Кучми ще більш чітко вималювався профіль походження тих, на кого він спирається у органах виконавчої влади у центрі та на місцях. Найбільш чисельний прошарок нової владної еліти сьогодні в Україні складають другий та третій ешелони номенклатури Компартії України - колишні працівники периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів великих підприємств (як, до речі, і сам Президент) та комсомольські працівники, які швидко поміняли ідеологічні та політичні прапори, стали "державниками".

Говорячи про "стару" і "нову" еліти, слід звернути увагу на те, що ці дві групи еліти не є тотально протилежними. Вони протистоять тільки у певних аспектах. Це стає зрозумілим, коли розглянути елітні групи, наприклад, з погляду таких критеріїв, як тоталітаризм і демократизм. Так, "нова" еліта є "посттоталітарною", але це не значить, що вона автоматично є демократичною елітою. Скоріше навпаки. "Посттоталітарна" еліта, як і "стара" еліта, формувалася в одних умовах. Як зазначає Г.Ашин, "і та і інша еліти складаються із людей, вихованих в умовах довгих десятиліть панування тоталітаризму, який породжував певну ментальність, певні звички і стереотипи поведінки. А суперництво цих двох еліт ще не означає їх повну протилежність, часом близькі еліти конкурують особливо запекло" (Ашин Геннадий. Смена элит//Общественные науки и современность,1995, N1, стр.44).

2.4 СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ УРЯДУ УКРАЇНИ:

1990-1997 рр.

Політична еліта є суспільною групою, що складається з різноманітних підгруп. За критерієм традиційного поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову серед правлячої владної еліти можна виділити декілька підгруп. Кожна з них в сучасній українській державі має свої особливості. Ми не будемо зупинятися на причинах і чинниках цих особливостей. Для нас важливо зараз лише зафіксувати увагу на тому, що кожна з цих підгруп має свою специфіку.

Для аналізу ми вибрали еліту, що входить до виконавчої гілки влади. Проте і ця підгрупа є досить великою, оскільки вона включає представників виконавчої влади різних рівнів управління - це і центральні державні органи управління, і регіональні, і місцеві.

Зрозуміло, що охопити конкретно-особистісним аналізом весь прошарок цієї елітної групи — завдання вкрай складне. Тому було поставлено обмежене завдання — знайти таку групу владної еліти, яку можна було б обстежити всю в цілому, якісні характеристики якої були б доступні для дослідників.

У доповіді головна увага зосереджена на питаннях зміни еліт, їх циркуляції, народження, формування нових еліт. Тому найбільший інтерес становить уряд країни. Це пов'язано з декількома причинами. По-перше, уряд є однією з найвищих елітних підгруп, і в цьому сенсі він є певною ідеальною моделлю елітної підгрупи, її якостей, характеристик.

По-друге, така елітна підгрупа дає можливість зібрати найбільш повні дані, що стосуються біографії кожного з членів уряду, оскільки ці характеристики є публічно відносно прозорими — укази про призначення та звільнення друкуються у пресі. Оприлюднюються й їхні біографічні дані: місце народження, здобута освіта, трудовий шлях, професійний та громадсько-політичний досвід, дані про сім'ю тощо.

Саме на цій групі можна простежити процеси рекрутації найвищого щабля управлінської еліти у надзвичайно цікавий період нашої історії. У цей час була проголошена незалежна українська держава, розпочалися соціально-економічні та соціально-політичні зміни, утверджується світоглядний та політичний плюралізм, зароджуються інститути демократії та громадянського суспільства, створюється нове правове поле і з'являються атрибути правової держави.

Дослідження уряду, крім привабливості з суто науково-методичної точки зору, очевидно, має значущість як самодостатня проблема. Адже роль і значущість цієї специфічної суспільної групи в суспільстві надзвичайно велика. Уряд є результатом і віддзеркаленням складних соціально-політичних і економічних процесів, що відбуваються в ньому. Представники нових політичних утворень, носії нових ідей (в одних випадках дійсно нових, в інших — імітованих) намагаються зайняти ключові позиції в уряді, в інших органах державної влади. Проте стара номенклатура пристосовується до нових умов і не поспішає звільняти ключові пости. Ніхто не хоче розлучатися з владою. Тому такий великий інтерес у цей переломний період становить дослідження процесу циркуляції урядової еліти, аналіз її соціальних характеристик.

Для цього періоду характерним є те, що уряди довго не утримуються, вони дуже швидко змінюються. Це мабуть найхарактерніша риса українських політичних реалій. Якщо порівняти з іншими країнами, наприклад з Росією, то там з 1990 року уряд очолювали лише три прем'єри. Останній, В.Чорномірдин, зайняв свою посаду ще 1992 року. А в Україні з 1990 до кінця 1997 року змінилося 8 складів уряду.

Об'єкт дослідження. У чому ж полягають причини цього? Мабуть їх чимало і далеко не всі криються в самому уряді. Проте інтерес становить й аналіз того, що являють собою ці уряди, які люди входили до них. Саме це і стало об'єктом аналізу. Часові рамки дослідження обмежуються періодом з 1990 по 1997 рік (включно). Це період існування двох демократично обраних складів парламенту. В цей час в Україні існувало вісім складів уряду. Це:

- 1 склад - уряд прем'єр-міністра В. Масола (1990 р.)
- 2 склад - уряд прем'єр-міністра В.Фокіна (1990-1992 рр.)
- 3 склад - уряд прем'єр-міністра Л.Кучми (1992-1993 рр.)

4 склад - уряд в.о. прем'єр-міністра Ю. Звягільського (1993-1994 рр.)

5 склад - уряд прем'єр-міністра В. Масола (1994 - 1995 рр.)

6 склад - уряд прем'єр-міністра Є. Марчука (1995-1996 рр.)

7 склад - уряд прем'єр-міністра П. Лазаренка (1996-1997 рр.)

8 склад - уряд прем'єр-міністра В. Пустовойтенка (з 1997 р.)

Крім того, за іншим критерієм (період певного президентства) у цей період серед восьми складів уряду можна виділити три групи: I група - уряд України, який діяв до обрання першого Президента України; II група - уряди часу правління Президента Л. Кравчука, III група - уряди, що діяли і діють за Президента Л.Кучми.

Джерела та методика дослідження. Для аналізу кадрових змін, що відбувалися в уряді з 1990 по 1997 роки, використано дані з таких джерел: “Відомості Верховної Ради України. Збірники постанов” з 1990 року; “Worldland Goverment Directory. 1992 Year”; газета “Урядовий кур`єр” (з 1992 року); “Хто є Хто в Українській політиці” (1-й, 2-й та 3-й випуски).

З цих джерел були вибрані та проаналізовані біографії членів уряду періоду 1990-1997 років. Ці матеріали на сьогодні є найбільш надійними виданнями, що дають можливість отримати більш-менш повні біографічні дані тих людей, які займають або займали в недалекому минулому найвищі щаблі в державі та політиці.

Для аналізу біографічних даних було виділено ряд показників:

1. Прізвище та ім`я.
2. Рік народження.
3. Область народження.
4. Місце народження (село чи місто).
5. Який навчальний заклад закінчив.

6. Рік закінчення вищого навчального закладу.
7. Рік початку трудової діяльності.
8. Наявність другої освіти.
9. Наявність вченого ступеня.
10. Тип отриманої освіти (технічна, гуманітарна, економічна або юридична) .
11. Час перебування в уряді.

В методичному плані важливо було визначитися, яке коло посадових осіб ми включаємо в поняття «уряд». Це, на перший погляд, просте питання при реалізації нашого дослідницького задуму — простежити зміни у різних складах уряду — виявилось досить складним. Справа в тому, що в період, який аналізується, не було офіційно визначено поняття «член уряду». Закон про Кабінет міністрів був прийнятий Верховною Радою України лише наприкінці 1997 року, але він досі не підписаний Президентом. Тому при аналізі ми виходили з тих міркувань, що членами уряду в період, що вивчається, можуть вважатися прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри. Голів державних комітетів до складу урядів ми не включали. Хоча деякі з цих посадових осіб мають навряд чи менший вплив на політику уряду, ніж багато хто з міністрів. Скажімо, вага голів таких відомств, як служба безпеки (СБУ), прикордонна і митна служби, Фонд державного майна у житті держави та суспільства ніяк не менша, ніж міністрів.

Другою методичною складністю було те, що структура уряду постійно змінювалася. Скасовувалися одні й утворювалися нові міністерства, причому критерії їх утворення або ліквідації весь час мінялися. Відбувалося укрупнення, злиття відомств, на базі яких виникало нове міністерство, або з декількох міністерств утворювалося одне. Були випадки і розділу міністерств на нові відомства. Проте всі ці зміни відбувалися у певних межах, які є

досить стійкими. Так, якщо в 1990 році в уряді В.Масола було 23 міністри і 7 віце-прем'єр-міністрів, то в 1997 році в уряді В.Пустовойтенка був 21 міністр і 4 віце-прем'єр-міністри.

Для теоретичних узагальнень ці зміни, зрозуміло, створюють труднощі. Скажімо, певна особа протягом декількох складів уряду очолює, практично, одне й те ж відомство. Але цьому відомству дають статус то міністерства, то державного комітету. Зрозуміло, що це ускладнює дослідницьку роботу з узагальненнями, висновками, оскільки реально ця особа залишається у своїй галузі першою, найбільш впливовою особою. У неї залишаються тісні зв'язки в уряді, вона утримує свій політичний авторитет і вагу, але до складу уряду вже не входить. Такі структурні зміни також посилюють формальні показники динаміки змінності членів уряду. Хоча насправді відбувається «кружляння» урядової еліти.

Ще однією перешкодою для кількісних розрахунків, пов'язаних з перебуванням у складі урядів окремих осіб, було те, що міністри отримували і залишали свої пости не тільки під час формування уряду новим прем'єром, а й протягом терміну його перебування при владі. Так, скажімо, весною 1997 року пішли у відставку віце-прем'єр-міністр В.Пинзеник, міністри І.Данькевич, В.Мазур, О.Осауленко.

Динаміка зміни урядів. За шість років незалежності України функціонувало вісім складів уряду. Узагальнено це показано в таблиці №1.

Якщо не брати до уваги короткочасне перебування при владі уряду В.Масола у 1990 році, коли під тиском голодуючих студентів він пішов у відставку, та термін роботи уряду В.Пустовойтенка, який ще продовжує працювати, то середній термін перебування при владі одного складу уряду дорівнює 12,5 місяцям. Рекордсменом тривалості роботи був уряд В.Фокіна.

**Час перебування на посадах прем'єр-міністрів
(у місяцях).**

Масол	Фокін	Кучма	Звягіль - ський	Масол	Марчук	Лазаре н-ко	Пустовой -тенко
2	19	12	10	11	12	11	?
1990 р.	1990- 1992 рр.	1992- 1993 рр.	1993- 1994 рр.	1994- 1995 рр.	1995- 1996 рр.	1996- 1997 рр.	1997-? рр.

Ми не будемо тут аналізувати причини відставки кожного з урядів. Звернемо лише увагу на те, що річний термін роботи уряду є занадто коротким для того, щоб реалізувати свою програму, якщо вона була не формальною, не ритуальною відпискою і навіть мала певний шанс на успіх. Тобто, урядова «чехарда» є однією з причин, хоча, можливо, і не головною, того кризового стану, в якому перебуває суспільство.

В контексті нашого дослідження важливо з'ясувати динаміку змін урядової еліти, наскільки оновлюються склади урядів, які зберігаються управлінські традиції. Показником таких процесів може слугувати кількість осіб, які залишаються на своїх посадах у нових складах уряду. Серед членів восьми урядів 61 чоловік перебували на відповідних посадах лише по одному разу. Але серед цієї елітної групи є й багато таких, хто займав міністерське крісло по декілька разів.

Кількість разів (термінів) перебування у складах Урядів

Термін	8	7	6	5	4	3	2	1
кількість	0	1	5	6	10	24	39	61
осіб								

Уряд Є.Марчука був останнім, в якому ще залишалися представники виконавчої влади, які працювали в командах шести прем'єрів. Кардинальні зміни в уряді П.Лазаренка 1996 року не торкнулися тільки одного з них - В.Самоплавського. Він досяг своєрідного рекорду в утриманні міністерського крісла — посівши пост міністра лісового господарства в 35 років (у 1987 році), він залишався на ньому до 1997 року, побувавши за цей період не тільки міністром, а й віце-прем'єром. Він і сьогодні продовжує очолювати те ж відомство, яке змінило свій статус з міністерства на державний комітет, а В.Самоплавський відповідно поміняв пост міністра на пост голови держкомітету. За ним друге та третє місця в цьому урядовому «марафоні» займають Ю. Костенко (з 1992 року) та В. Пустовойтенко (з 1993 р., з невеликою перервою у 1994 році).

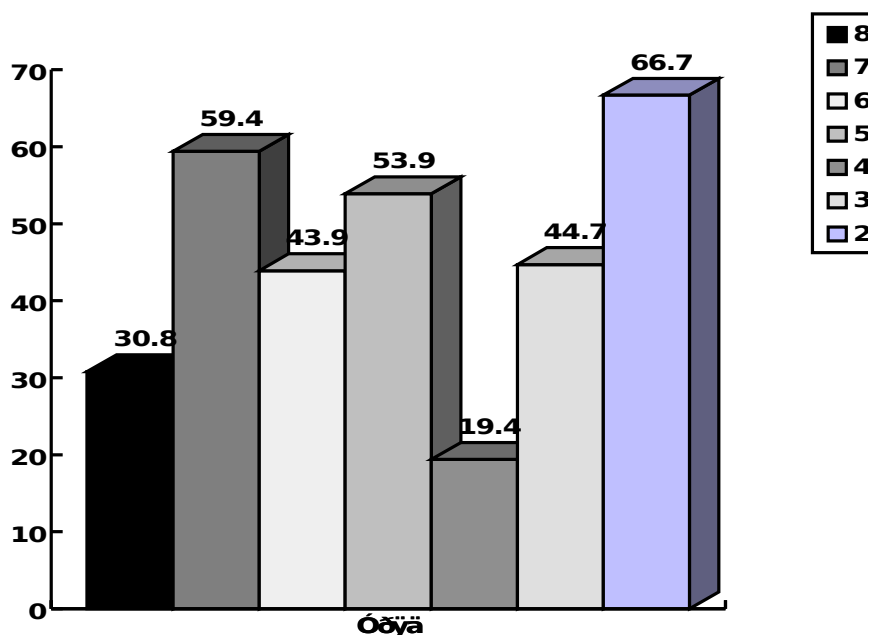
Циркуляція членів уряду. Циркуляція правлячої еліти виступає механізмом, який має перешкоджати узурпації влади. Цей процес може проявлятися у двох основних формах: як заміна однієї еліти іншою і як просування нееліти в еліту.

Особливість входження із неелітного середовища в елітне найчастіше проявляється на початку трансформаційних процесів. Така відкритість еліти, що формується, природна тому, що нестача “внутрішніх” резервів потребує рекрутації членів ззовні. Істотним індикатором життєвості еліти є збереження зовнішнього джерела оновлення.

Проте цю тезу не можна абсолютизувати. Адже постійні зміни кадрів вищого ешелону, їхня невпевненість у своєму майбутньому, відсутність достатнього досвіду управління у його найвищій ланці - все це негативно впливає на керованість державою. Тому важливо знайти оптимальну міру співвідношення досвідчених кадрів і енергійних носіїв нових ідей в уряді. Для України середній відсоток оновлення уряду порівняно з попереднім складає 46 відсотків. Відсоток оновлення кожного наступного уряду має такий вигляд (графік 1)

Графік № 1.

**Оновлення Урядів
(відсоткове співвідношення до попереднього)**

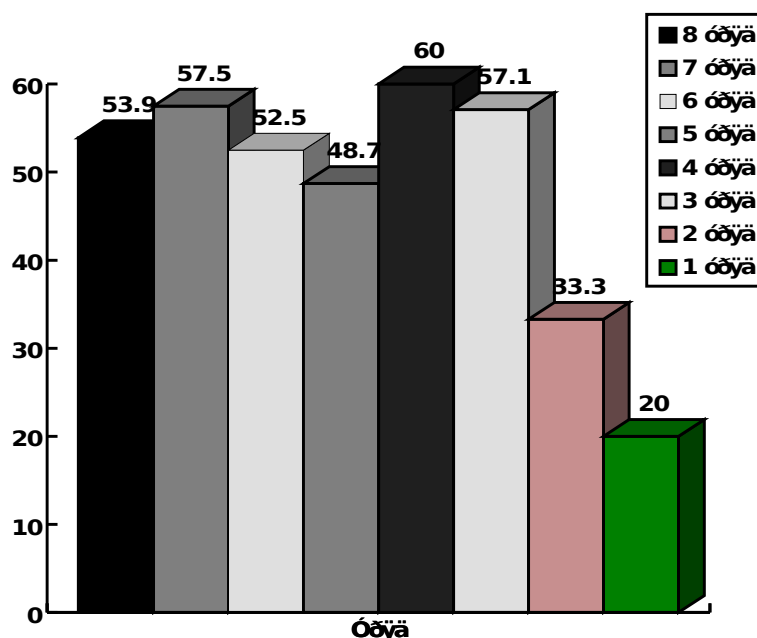

Як видно з графіка, найменше змінився склад уряду після першої відставки прем'єр-міністра В.Масола і приходу на цей пост В.Фокіна - всього на третину. А от виконуючий обов'язки прем'єр-міністра Ю.Звягільський оновив свій уряд більш ніж на 80 відсотків.

З кожною новою зміною уряду в ньому зростає кількість тих, хто не входив раніше до старої номенклатури. Це нові люди, які несуть новий стиль поведінки. Якщо у першому типі урядів їх було 20 %, то у другому - 50 %, а в третьому - 53 %. (Див графік 2).

Графік № 2.

Особи, що не входили раніше до номенклатури (у %)

Незважаючи на те, що уряди змінюються дуже швидко, коло осіб, які потрапляють до них, не таке вже й широке, як може здатися з першого погляду. Справа в тому, що частина міністрів перебуває у складі декількох урядів. Так, якщо взяти загальну кількість місць у восьми урядах за 1990 - 1997 рр., то вона складає 284 посадових крісла. Але кількість осіб, які працювали в урядах, становить 156 чоловік. Середній час перебування однієї особи у складі уряду дорівнює 1,95 терміна.

Таким чином, в уряді йде процес постійної «перетасовки» кадрів. Одні з них тримаються в уряді довгий час -

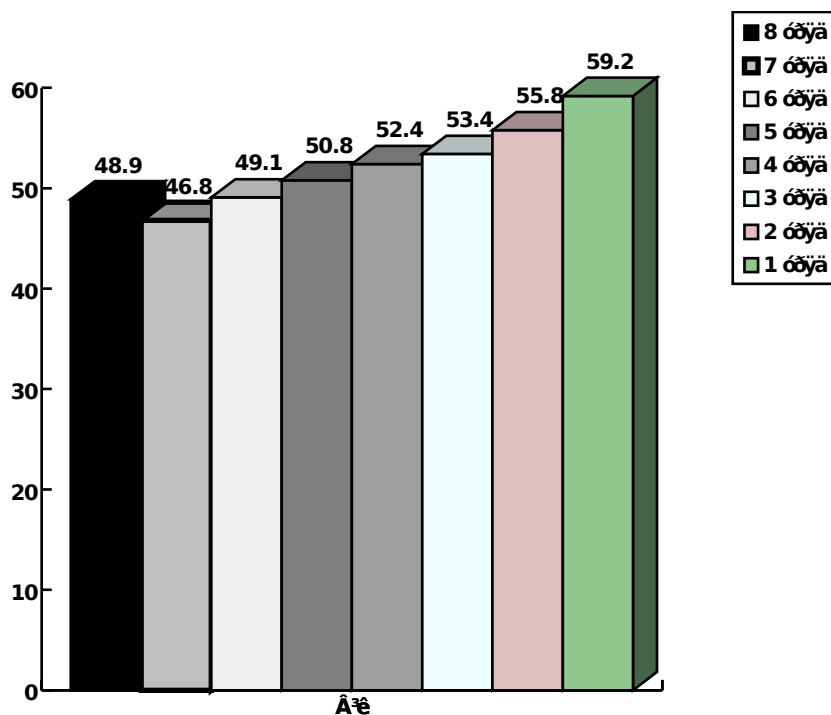

«пересиджуючи» декількох прем'єрів, а є й такі міністерські посади, на яких довго міністри не утримуються. До останнього типу належать посади міністрів вугільної промисловості, енергетики, транспорту, фінансів, національних відносин та міграції. За досліджуваний період у цих відомствах змінилося по 4-5 міністрів.

Вікові характеристики членів уряду. Звернемося тепер до якісних характеристик членів уряду. Аналіз біографічних даних показує, що триває омолодження уряду.

Графік № 3.

Динаміка середнього віку уряду.

За період з 1990 по 1997 рік середній вік членів уряду знизився більше, ніж на 10 років. Якщо у 1990 році середній вік члена уряду становив 59,2 р., то у 1997 році — 48,9 р. Цікаво відзначити, що показник омолодження уряду в Україні став найвищим у порівнянні з показниками радянського і російського урядів. Середній вік вищого керівництва СРСР за часів Л.Брежнєва

становив 61,8 р., за часів президентства М.Горбачова - 56,2 р, а російського за часів президентства Б.Єльцина - 53.1 р. (Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. -1995. - №1. -С.61). Таким чином, можна зазначити, що за віковими показниками український уряд поліпшився в роки незалежності.

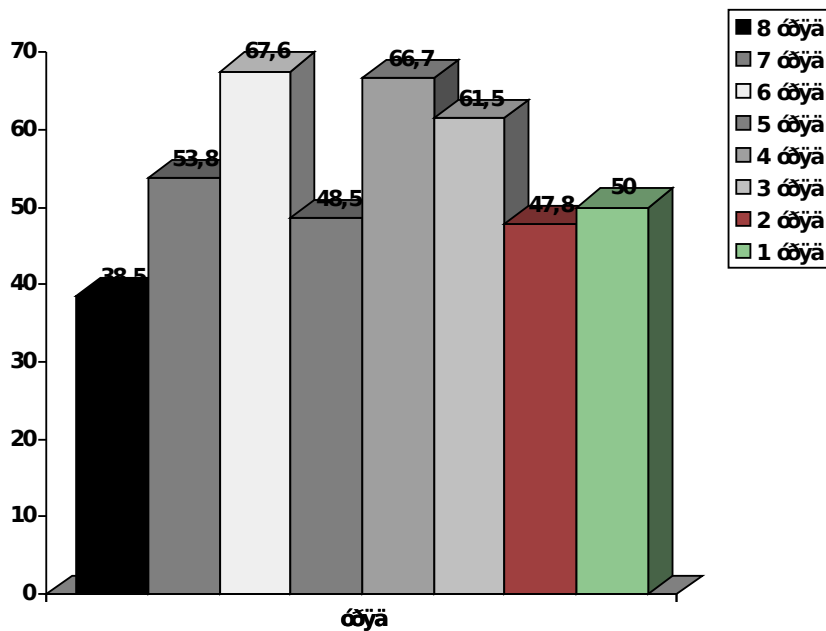
Сільське та міське походження. На поведінку людини, на характер її світосприйняття суттєвий вплив спричиняє місце її народження — місто чи село. Як відомо, кожний із цих типів середовища соціалізації особистості формує різні форми самоконтролю, характер міжособистісного спілкування, певні типи установок та ціннісних орієнтацій тощо. Звичайно, все це позначається і на формах публічної поведінки особистості. Проте зв'язок між такими чинниками, як місце походження особистості і тип політичної поведінки має дуже багато опосередковуючих ланок.

Тому не вдаючися до спрощеного, схематичного пояснення поведінки того чи того складу уряду, розглянемо їх за походженням за місцем народження: місто-село. Найбільш «сільськими» були уряди Є.Марчука і Ю.Звягільського . У їх складі дві третини урядовців були сільського походження. А от найбільш «урбанізованим» за походженням є уряд В.Пустовойтенка, у якому вихідців з міста більше, ніж 60 % (Див. графік 4).

Якщо в урядах, які діяли до 1996 року, спостерігалось зростання кількості осіб, що мають сільське походження, то в подальших складах відбувається зменшення їх кількості.

Графік № 4.

Особи сільського походження в уряді

«Земляцькі» групи. В усі часи, а в перехідні — особливо, одним з об'єднуючих для правлячих еліт був фактор земляцтва, походження з одного регіону. Той, хто потрапляв до вищих ешелонів влади, намагався зміцнити свою управлінську команду вихідцями із свого міста, області. Таким чином формувалися владно-елітні команди — «харківська», «донецька». Особливо відомою була ще в радянський період дніпропетровська владно-елітна група, яка за часів Л.Брежнєва майже два десятиліття утримувала командні висоти в Радянському Союзі.

Маючи міцні позиції серед старої української номенклатури, «дніпропетровці» закріпили їх і після проголошення незалежності. Вже у 1992 році прем'єр-міністром України став Л.Кучма. У цей час до апарату Кабінету міністрів потрапило багато нових вихідців із Дніпропетровська. До старої радянської партійно-господарської номенклатури дніпропетровського походження додалися нові сили і, завдяки цьому, позиції цього «земляцького» угруповання ще більше зміцнили. Таке підкріплення відіграло чималу роль на президентських виборах 1994 року.

У свою чергу перемога на цих виборах «дніпропетровця» Л.Кучми привела до залучення нової групи земляків у владні кабінети Києва. Невдовзі багато дніпропетровців стали членами уряду, заступниками міністрів, голів комітетів, очолили підрозділи Адміністрації президента, Кабінету міністрів. Серед новобранців нової хвилі до Києва прибув і П.Лазаренко. Як зазначають спостерігачі, «наприкінці 1996 року загальна кількість дніпропетровців у владних структурах Києва та «групах впливу» (виконавча, законодавча, судова влада, політичні партії, армія, банки, церкви, засоби масової інформації, молодіжні, жіночі, правозахисні, ветеранські, профспілкові організації, ... бізнес, неприбуткові науково-дослідницькі інституції та фонди) становила, за нашими підрахунками, близько 206 осіб». (Конончук Світлана. Вступ //Дніпропетровська сім'я 2». - Київ. - Фонд демократії. - 1997. - С. 9).

Зауважимо, що термін «дніпропетровець» не має строгого значення. Воно може означати і місце народження, і певний час роботи на цій території, і місце закінчення вузу. Головне, що об'єднує людей, які визначаються цим терміном - це особисті зв'язки, які виникли на основі тривалого перебування на даній території.

Наведена нижче таблиця (№3) демонструє ще два цікавих показники:

а) загальну кількість людей походження з відповідної області, які перебували у складі восьми урядів і б) середню кількість вихідців з відповідної області у кожному з восьми урядів. Перший показник свідчить, що найбільше до урядів делегувала своїх вихідців Київська область (разом з містом Києвом) — 11 чоловік. Друге місце посідає Дніпропетровська область — 10 чоловік. Хоча були й такі склади уряду, до яких не входив жоден

«дніпропетровець» за місцем народження. Так було, наприклад, у першому уряді, очолюваному В.Масолом.

Привертає до себе увагу й те, що серед членів уряду третє місце за своєю кількістю за походженням посідають вихідці з Росії. Вони навіть випереджають у цьому вихідців з найбільшої української області - Донецької.

Другий показник свідчить про середню кількість вихідців з відповідної області у кожному з восьми урядів. При цьому зберігається той же рейтинг областей, як і в першому показнику — Київська, Дніпропетровська області, Росія і т.д.

У складі окремих урядів представників деяких областей було представлено більше за характерні для них середні показники. Так, найбільше вихідців з однієї області - Дніпропетровської - було в уряді П.Лазаренка - 7 чоловік. В уряді В.Фокіна і в другому уряді В.Масола було по п'ять чоловік з київського регіону.

Таблиця № 3.

Область народження*

Область народження	8	7	6	5	4	3	2	1	Загал. кількість**	Сер. кількість в одн. складі уряду
Київська	3	2	3	5	3	3	5	3	12	3.4
Дніпропетровська	3	7	4	2	2	2	2	-	11	2.8
Росія	3	2	3	1	-	2	3	3	10	2.1
Донецька	2	1	1	3	3	4	-	-	9	1.8
Чернігівська	1	2	2	2	2	2	1	2	8	1.8
Одеська	-	4	3	3	1	1	1	2	7	1.9

Вінницька	1	1	3	5	4	2	1	-	6	2.1
Запорізька	1	2	1	-	1	2	1	2	7	1.3
Луганська	-	-	-	1	1	2	2	-	5	0.8

* Таблиця включає перші дев'ять позицій. Інші позиції не включені, як не значущі.

**Дана цифра означає загальну кількість осіб, що мають походження з відповідної області, у всіх восьми складах урядів.

Ще більшу «купність» по регіонах серед членів Уряду, ніж місце народження, дає місце закінчення вузу. Зрозуміло, що тут лідирують міста, в яких найбільша кількість вузів - Київ, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, Харків. Втім прямої залежності між кількістю вузів у місті і відповідною часткою членів уряду-вихідців з вузів цього міста немає. Так, перше-друге місце по Україні з однаковою кількістю вузів тримали Харків і Київ. Але найбільше в усіх складах урядів було випускників київських вузів. Столичним випускникам відносно простіше зробити кар'єру у столиці. Тому серед восьми складів членів уряду найбільше було випускників київських вузів — 44.

Помітне відставання за кількістю випускників харківських вузів серед членів всіх складів урядів, а їх було лише десять, потребує свого пояснення. Очевидно, що «харків'яни» були витіснені випускниками вузів інших міст. У першу чергу їх витіснили «дніпропетровці». За період, що аналізується, членами Кабінету міністрів побувало 18 випускників дніпропетровських вузів. Тобто, дніпропетровське земляцтво і за цим критерієм посідає друге місце. А на третє місце, як виявилось, вийшли випускники львівських вузів. Це дає підставу говорити про деяке посилення у Кабінеті міністрів впливу західного регіону України.

До речі, ці фактичні дані майже повністю збігаються з уявленнями населення про те, звідки рекрутується владна еліта України. За даними нашого опитування, респонденти вважають, що

найбільше людей у владній еліті з Києва, Дніпропетровська і Львова.

Наведені вище дані показують загальну кількість випускників тих чи тих вузів, що побували в уряді. Але важливо розглянути і їхню питому вагу в різних складах уряду. За цим показником випускники вузів певних регіонів мають дещо іншу ієрархію, ніж за загальною кількістю.

За середнім показником присутності випускників вузів у складі урядів регіони вишикувалися таким чином:

- 1.Київ - 11,75;
- 2.Львів - 4,12;
- 3.Харків - 2,5;
- 4.Дніпропетровськ - 2,25;
- 5.Одеса - 2,12;
- 6.Донецьк - 1,25.

Як бачимо, випускники київських вузів і тут очолюють ієрархічний ряд. Вони постійно в кожному з урядів займали найбільшу кількість місць. Але в останньому, який очолює В.Пустовойтенко, різко знизився рівень їх представництва. Якщо у попередніх складах урядів їх завжди було більше десяти (за винятком уряду Є.Марчука, коли їх було дев'ять), то в уряді В.Пустовойтенка «киян» залишилося лише чотири. І тепер на першому місці за кількістю серед членів уряду є «харків'яни». Така ситуація склалася вперше. Проте вплив харківської групи, напевно, чи вагомий, оскільки вона налічує лише п'ять чоловік. Точніше говорити про уряд В.Пустовойтенка як про такий, в якому немає домінуючої групи за критерієм випускників вузу з одного регіону.

Ці дані вказують на те, що деякі регіони через випускників своїх вузів усталено утримують міцні позиції в уряді. Це київський, львівський і дніпропетровський регіони. Випускники вузів інших

регіонів, зокрема, донецького, харківського і одеського за роки незалежності були переважно витіснені з уряду. Хоча в окремі періоди вони набирали достатньої ваги. Зокрема, донеччани займали впливові позиції в Уряді, коли обов’язки прем’єр-міністра виконував Ю.Звягільський — шість чоловік. Але це трапалося лише в одному складі уряду, а от в усіх інших складах випускників донецьких вузів або зовсім не було (в урядах В.Фокіна, Є.Марчука, П.Лазаренка і В.Пустовойтенка), або по 1-3 чоловіки (уряди В.Масола і Л.Кучми).

Таблиця № 4.

Місто отримання базової освіти*

Місто	8	7	6	5	4	3	2	1	Загал кіль-ть	Сер. кіль-ть в одн. склад і уряду
Київ	4	14	9	16	14	11	12	14	44	11.8
Дніпропетров.	4	5	2	1	-	1	5	4	18	2.8
Львів	2	7	3	5	4	4	5	3	15	4.1
Харків	5	4	3	1	2	3	1	1	10	2.5
Росія	3	3	3	1	-	2	3	1	10	2.0
Одеса	1	4	1	2	3	2	1	3	9	2.1
Донецьк	-	-	-	1	6	3	-	1	6	1.4
Кіровоград	1	1	2	1	1	1	-	1	3	1.0
Біла Церква	1	-	-	1	1	1	1	1	3	0.75

* Таблиця включає перші 9 позицій. Інші позиції не включені, як не значимі.

Початок трудової діяльності. Багато в чому початок трудової діяльності визначає подальший життєвий шлях особистості, її трудову кар’єру. Перші кроки у самостійному житті не тільки глибоко врізаються у пам’ять, але й формують усталені стереотипи виробничої, громадської поведінки. Якими будуть ці моделі особистісної поведінки залежить не лише від мікросередовища, того колективу, в якому починається виробнича

діяльність особистості, але й від часу, коли це відбувається, від розповсюджених на ту пору суспільних орієнтирів, від пануючої атмосфери, духу часу.

Для членів українських урядів першої групи (уряди до обрання Президентом Л.Кравчука) середній рік початку трудової діяльності був 1959. Це період хрущовської «відлиги», період становлення політичного романтизму «шістдесятників». Члени другої групи урядовців (уряди часів президентства Л.Кравчука) вступали у трудове життя у 1964 році. Це рубіжний рік. Закінчився хрущовський етап в житті країни, розпочиналася епоха Л.Брежнєва, епоха посилення українсько-дніпропетровського угруповання в радянській правлячій еліті. Відкривалася перспектива для творення кар'єри людям лояльним, дисциплінованим, зібраним, розсудливим, консервативним за психологічним складом. Ознакою респектабельності у політиці вважалося удавати з себе ледь-ледь прихованого сталініста. На публіку це подавалося як несприйняття “волютаризму та суб’єктивізму”.

Третя група українських урядовців (період президентства Л.Кучми) розпочинала свою трудову діяльність на початку періоду так званого застою (1968-1970 рр.). Для успішної кар'єри особистості необхідні були професійні знання і висока “громадська активність”, лояльність до пануючого політичного режиму, що постійно демонструється, успіхи у комсомольській роботі та чималий цинізм, щоб проголошувати те, у що сам не віриш. Люди цієї вікової когорти стоять сьогодні при владі.

Таблиця № 5.

Початок трудової діяльності.

Уряд	8	7	6	5	4	3	2	1
Рік	68.2	70	68.2	68.4	66.2	64.9	62.1	59.3
Вік	20.4	20.3	20.4	21	21.8	21.3	21.1	20.8

Певне значення для формування людини має і час початку трудової діяльності - до або після закінчення вузу. Зрозуміло, що це залежить від багатьох причин у біографії людини, від того, як складалося її життя у молоді роки. Проте на дві речі слід звернути увагу. По-перше, це вимоги, які ставило суспільство до тих, хто вступав до вузу. Протягом радянської історії, у тому числі і повоєнної, відбулося декілька змін цих суспільних вимог. Так, нагадаємо, що у період, коли лідером держави був М.Хрущов, для вступу до вузу вимагалось, як правило, мати трудовий стаж. У той період юнакам не надавалося ніяких відстрочок від служби в армії. Тому зрозуміло, що вікова когорта, яка вступала у трудове життя до 1965 року, починала трудову діяльність до вузу.

По-друге, той показник, що вказує на початок трудової діяльності до вузу, може свідчити, що людина навчалася на вечірньому відділенні або заочно. На жаль, у нашому дослідженні не вдалося виокремити тих, хто навчався за денною формою навчання, а хто за вечірньою і заочною. Це був би дуже важливий показник. Якість вечірнього і заочного навчання значно нижча, від денного. Проте опосередковано, хоча й неточно, особливо для тих, хто вступив до вузу після 1966-1967 рр., початок трудової діяльності до вузу може вказувати на певні вади якості вузівського навчання.

Таблиця № 6.

Час початку трудової діяльності (до або після закінчення ВУЗу, відсоткове співвідношення)

Уряд	8	7	6	5	4	3	2	1
% -до	46.1	42.1	51.3	34.3	35.3	36.1	46.9	56.7

% - після	53.9	57.9	50	65.7	64.7	63.9	53.1	56.7

Освіта. Велике значення для характеристики уряду мають показники рівня освіти його членів. Урядова еліта завжди мала високий освітній статус. У період, що вивчається нами, всі члени всіх урядів мали вищу освіту. В радянський час більшість членів уряду мала технічну освіту. Ця риса радянської урядової еліти була предметом публічної критики у період горбачовської перебудови. Громадську думку переконували, що до уряду треба залучити більше юристів та економістів, оскільки цього потребують завдання демократизації суспільства, переходу його на ринкові реформи. Загалом ці аргументи були сприйняті суспільством.

Яким чином це вплинуло на формування урядів України? Чи відбулися якісь зміни в характері освіти членів уряду? Аналіз показує, що у трьох складах урядів дійсно збільшилася кількість осіб з юридичною і економічною освітою. Проте це не стало необоротною тенденцією. Так, в урядах Ю.Звягільського, Є.Марчука, другому уряді В.Масола юристи і економісти посунули осіб з технічною освітою. Юристи і економісти становили більше третини членів цих урядів. Частка «технарів» зменшилася до 42%. Але вже в уряді П.Лазаренка частка юристів і економістів впала до 29 %, а в уряді В.Пустовойтенка - до 23 %. Сучасний рівень їх представництва навіть нижчий за той, що був в уряді 1990 року.

Гуманітарії (ідеологи) стабільно складають 20-23 % членів уряду. Хоча в Уряді П.Лазаренка їх частка знизилася до 14 %. Але вже в наступному Уряді В.Пустовойтенка гуманітарії відновили свої позиції.

Таблиці № 7.

Характер отриманої освіти (відсоткове співвідношення)

Освіта	8	7	6	5	4	3	2	1
Технічна	53.8	56.1	42.9	41.7	42.9	50	53.1	51.7
Економічна або юридична	23.1	29.3	38..1	36.1	34.3	27.7	25	24.1
Гуманітарна	23.1	14.6	19..1	22.2	22.9	22.2	21.9	24.1

Серед членів урядує досить помітна група осіб, які мають дві вищі освіти. Даний факт пов’язується з різними причинами. Одна з них — потреба отримати додаткові знання, особливо економічні, управлінські. Тих, хто отримав дві вузівські спеціальності в середньому в кожному уряді налічується близько 14 %. Проте кількість осіб з двома вищими освітами в уряді ще більше зросте, якщо додати тих, хто отримав другу освіту у Вищій партійній школі. Таких людей серед номенклатури досить багато і це не значить, що вони похилого віку. В кожному з урядів вони становлять від 7 до 10 %. Причому, наприклад, в останньому уряді, який очолює В.Пустовойтенко, їх навіть більше, ніж у першому уряді В.Масола - 7,7 % і 6.9 % відповідно. В цілому, з урахуванням освіти в ВПШ, в урядах в середньому кожний п’ятий має дві вищі освіти.

Таблиця № 8.

**Особи, що мають дві вищі освіти
(відсоткове співвідношення)**

	8	7	6	5	4	3	2	1
	11.5	12.5	12.5	13.2	14.3	13.9	18.8	13.8
з ВПШ	19.2	17.5	20	15.8	20	19.4	28.1	20.7

Про високий освітній рівень членів уряду свідчать і дані щодо кількості осіб, що мають науковий ступінь. Тих, хто має вчений ступінь, в уряді більше вдвічі, ніж тих, хто має другу освіту. В

цілому в усіх складах урядів майже кожен другий має вчений ступінь. Досить вагомо представлені в уряді й доктори наук. Так, в урядах В.Масола і В.Пустовойтенка кожний п'ятий міністр є доктором наук.

Таблиця № 9.

**Особи, що мають науковий ступень
(відсоткове співвідношення)**

Уряд	8	7	6	5	4	3	2	1
осіб з вченим ступенем	42.3	47.5	50	45.9	44	45.7	40.6	37.9
в тому числі докторськи м	19.2	15.0	17.5	13.5	11.8	11.4	12.5	20.7

Даючи соціологічний портрет уряду, доречно було б проаналізувати і політичні орієнтири його членів. Проте ми не даємо аналізу партійних складів урядів. Це обумовлено тим, що до серпня 1991 року уряди за партійним складом не відзначалися різноманітністю. Всі міністри були членами КПРС. Після заборони КПУ декілька складів уряду були безпартійними. І лише з 1993 року в уряді знову починають з'являтися особи, які публічно заявили про свою партійну приналежність і були рекомендовані до складу уряду своєю партією. Першим таким міністром був Юрій Костенко. Він з 1993 року очолює міністерство з питань захисту від наслідків Чорнобильської катастрофи, згодом — об'єднане

міністерство з питань Чорнобильської катастрофи і ядерної безпеки.

Але прояв партійності в уряді досі не має політичного характеру. Адже всі уряди, які утворювалися після проголошення незалежності, були не тільки не партійними, а й не коаліційними. Для існування урядів як першого, так і другого варіантів у суспільстві ще створилися умови. Парламент обирався за мажоритарною системою, у Верховній Раді діяли не партійні фракції, а політичні групи депутатів, тому й склад урядів формувався не за партійною приналежністю, а на основі певних компромісів, за принципом особистого залучення Президентом.

Поступово кількість партійних міністрів зростала. Проте це не впливало на політичний характер уряду. Партійні міністри приходили в уряди не з завданням реалізувати програмні документи своєї партії, а лише продемонструвати її наявність в уряді. Найбільше, що їм вдавалося зробити «по партійній лінії» в уряді, так це вкрай рідко заявити про свою особисту позицію з того чи іншого питання.

Найбільше партійних міністрів увійшло до уряду В.Пустовойтенка. І сам В.Пустовойтенко став першим після проголошення незалежності партійним прем'єр-міністром. Він є членом Народно-демократичної партії України. Крім того, в його уряді ще є представники НДП, Руху, блоку Соціалістичної та Селянської партій. Проте у плані політичної відповідальності уряду, його стратегії та напрямів дій нічого не змінилося.

2.5 Професійний прошарок та зовнішньополітичні орієнтації еліти в Україні

Зовнішньополітична еліта (істеблішмент) — люди, що володіють позиціями влади, формальною владою в організаціях та інститутах, які визначають основні напрямки зовнішньої політики держави. Вони деякою мірою об'єднані груповим інтересом, поглядами, самовідчуттям приналежності до замкненого привілейованого “клубу”. У радянські часи в Україні склалася невеличка група професійних номенклатурників-дипломатів, які набули досвіду у складі “представництв” Української РСР у нечисленних міжнародних організаціях або в посольствах СРСР за кордоном.

До складу зовнішньополітичної еліти слід зарахувати Президента, керівництво Управління його адміністрації з міжнародних питань, Ради національної безпеки і оборони, МЗС, послів у закордонних державах та при міжнародних організаціях, керівництво Верховної Ради та її комітету у закордонних справах та зв'язках з СНД. Особливістю початкового етапу становлення професійної зовнішньополітичної еліти незалежної України (дипломатичної служби) було те, що вона (значною мірою всупереч партійно-номенклатурному походженню) формувалася під впливом національно-демократичної ідеології. Найбільш яскраве втілення цієї тенденції — феномен рухівської орієнтації міністра закордонних справ Г.Удовенка. Національні демократи у Верховній Раді 1991-1994 рр. справляли відчутний вплив на професійну дипслужбу, деякі з них навіть отримали призначення послами України. Із занепадом впливів національних демократів на політичній арені, починаючи з літа 1994 року, відбулося часткове звільнення дипслужби від підпорядкованості вказаній політорієнтації. Парадокс полягає у тому, що тільки ідеї національної демократії або автократії здатні забезпечувати виживання професійної дипслужби — відмова від них є для неї шляхом до самознищення.

Дипломатична еліта сучасної України

Вибірку дипломатичної еліти (професійного зовнішньополітичного істеблішменту) зроблено авторами на основі аналізу матеріалів енциклопедичного довідника “Дипломатія сучасної України” (1997 р.). В ньому представлені статті-персоналії про відомих дипломатів й видатних державних діячів як сучасних так і недалекого минулого, що мають відношення до міжнародних справ й становлення зовнішньої політики незалежної України. Найбільш значну частину дипломатичної еліти України складають, насамперед, особи, що мають ранг Надзвичайного і Повноважного

Посла України (СРСР) - 70.8%; 27% - дипломати з рангом Надзвичайного і Повноважного Посланника. Крім того, 2.2% є дипломатами, що мають ранг Радника 1-го класу. В цілому відібрану таким чином еліту склали 95 осіб, 10 (10.5%) з яких вже немає в живих.

Далі наводиться соціологічне дослідження складу сучасної української дипломатії на основі аналізу стислих біографій, наведених в довідкових статтях, за такими соціальними *ознаками*: місце народження за типом поселення, країна, вік, освіта, рід занять до початку дипломатичної діяльності, вчений ступінь.

Місце народження за типом поселення; країна.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що переважна більшість дипломатів мають сільське походження (49.5%) або ж родом з невеликих містечок (20%). У Києві народилося лише 16.8% майбутніх дипломатів, а в інших великих містах - 13.7%. З одного боку, це свідчить про сильніше прагнення тих, хто приїхав до міста (Києва) з провінції до успіху та самоствердження, аніж мешканців міста. Останні спочатку мають, безумовно, більш м'які умови життєдіяльності, що не завжди сприяє значній активізації сил та енергії для досягнення мети. З іншого — це прямий наслідок реалізації принципів кадрової політики радянських часів, коли сільське походження було найкращою стартовою позицією для просування нагору, бо вважалось запорукою лояльності режиму. У великих містах молодь, яка не мала робітничо-селянського походження, особливо з інтелігенції, хоча й мала доступ до вищої освіти, але відсівалася через неможливість вступити до КПРС.

Варто уваги те, що лише 13.7% дипломатів народилися в РФ або ж в інших країнах. Переважна більшість - 86.3% - з українського села чи міста.

Вік

Визначити середній вік сучасної дипломатичної еліти далеко не просто. Бо до як такої зараховано дипломатів починаючи від 35 і до 91 року. Але видається можливим виокремити основну "діяльну" за віком групу, яку складають особи від 45 до 65 років, і яка становить 61.1% від загальної кількості досліджуваних (45-55 років - 23.2%; 55-65 років - 39.9%). До 45 років, тобто "молодих" дипломатів - 16.8%; а після 65 років - 22.1%. Статистично середній вік дипломатів вищого рівня наближається до 58 років.

Цікаво, що серед молодших дипломатів (до 45 років) суттєвою є частка киян (близько 50%), тоді як серед більш старших категорій їх стає все менше в залежності від віку, і, навпаки, значно зростає вага дипломатів із сільським походженням, сягаючи серед тих, кому 55-65 або більше 65 років, 60-67%. У той самий час киян у віці

більше 55 років лише 4-11%. Таким чином, можна припустити, що з початку 70-х рр. (саме починаючи з цього часу “молоді” дипломати могли отримати освіту на відновленому факультеті міжнародних відносин КДУ й почати свою професійну діяльність) виникли певні передумови для більш успішного просування киян, ніж тих, хто походить з інших міст. Тут є підстави казати про створення клану однокурсників, які навчалися на надто привілейованому єдиному в Україні факультеті міжнародних відносин у часи Брежньєва, коли формувалася спадкова номенклатура.

Освіта та попередня діяльність

За характером освіти, яку отримали дипломати, можна виокремити декілька напрямків: 1) найбільшу групу - дипломати зі *спеціальною* освітою, тобто такі, що мають вищу освіту з міжнародних відносин (ф-т міжнародних відносин Київського ун-ту, Московський інститут міжнародних відносин, Дипломатична Академія МЗС СРСР, і т. д.), — складають 33%; 70% з них одразу ж після закінчення вузу пішли працювати за спеціальністю у відповідні структури, тобто почали займатися дипломатичною діяльністю; 2) менш значна група - дипломати з *філологічною* освітою, із спеціалізацією з іноземної мови, які у подальшому переважно працювали перекладачами - 18.9%; 3) група з загальною *гуманітарною* освітою, яку по закінченню історичного, філософського або юридичного факультетів отримали 14.7% дипломатів; 4) група з умовно названою “*технічною*” освітою становить 11.6% дипломатів, вони закінчили технічні вузи й факультети, отримали спеціальність інженера, або ж медичну освіту; 5) група з *вищою партійною* освітою - 9.5%; 6) група із *економічною* освітою - 6.3%. Окрім того, є група, яка складає близько 5% , про яку можна сказати тільки те, що до неї належать дипломати, які закінчили Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка, але немає достовірної інформації про їх професійну приналежність за освітою. В цілому Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка закінчило 46.3% дипломатів, а московські вузи - 31.6%. Частка ж інших вузів настільки мала, що не заслуговує на увагу. До речі, серед дипломатів-киян 53% мають вищу освіту з міжнародних відносин, тоді як серед інших категорій за походженням - не більше 23%.

Як зазначалося, одразу після закінчення вузу були залучені до дипломатичної роботи тільки 22.1%, маючи при цьому вищу освіту з фаху “міжнародні відносини”. Отже, інші 77.9% прийшли в дипломатію трохи згодом й мали відношення до сфер діяльності, відмінних від *дипломатичної*. Окрім “професійних дипломатів” значною є категорія осіб, котрі раніше належали до *партійної номенклатури*, займаючи високі посади на партійній, комсомольській роботі. Дипломати, які прийшли з цієї сфери,

складають 23.2%. Здебільшого вони мають вищу партійну освіту. 60% дипломатів з партноменклатури - сільського походження, тоді як з Києва тільки 4.9%. Ще одним середовищем, яке "постачає" дипломатів, виступають *академічні* кола, пов'язані з різноманітними науковими і навчальними закладами. Дипломати, які були раніше здебільшого вченими та викладачами, складають 18.9% і мають переважно технічну, філологічну або загальну гуманітарну освіту. Ще 10.5% є колишніми *перекладачами*, які отримали філологічну освіту та працювали раніше за кордоном, або ж були пов'язані з різноманітними міжнародними організаціями. До *випадкових* сфер слід віднести журналістику, літературу - 5.3% дипломатів; торгівля, інженерна робота, робота на митниці - 5.3%; інші сфери, щодо яких немає вірогідної інформації, становлять 14.3%.

13.7% дипломатичної еліти були або є депутатами ВР України. В основному це особи, які почали свою дипломатичну кар'єру досить пізно, після 45 років (77%) і мають головним чином загальну гуманітарну (непрофільну) або технічну освіту.

Аналізуючи далі отримані дані можна зазначити, що найбільш активним віком для початку дипломатичної діяльності в Україні є період життя до 45 років, починаючи з 22 років. Так, почали у віці від 22 до 30 років і від 30 до 45 років - відповідно 36.8% і 36.8% дипломатів (в сумі - 73.6%). У віці від 22 до 30 років починають займатися дипломатією здебільшого ті, хто має вищу освіту з міжнародних відносин або же перекладачі з філологічною освітою. Від 30 до 45 - переважно ті ж самі перекладачі, а також представники академічної сфери і партійної номенклатури із загальною гуманітарною освітою. Після 45 років "активність" значно зменшується, тобто дипломатичну діяльність у цьому віці скоріше продовжують, ніж починають (від 45 до 55 років почали свою діяльність 16.8% дипломатів, причому це переважно вчені, викладачі і представники партноменклатури із загальною гуманітарною або технічною освітою; а після 55 - 10.5% дипломатів, це здебільшого вихідці з партноменклатури, які мають в основному партійну вищу освіту).

Досліджуючи періоди часу, коли майбутня дипломатична еліта почала свою професійну діяльність, слід відзначити три "хвилі" призначень на ті або інші посади в певних структурах, що фактично означало "початок дипломатичної діяльності". Під останнім треба розуміти початок роботи (призначення) в центральному апараті МЗС та посольствах, різноманітних політичних міжнародних організаціях тощо. Перша "хвиля" припадає на період 62-68 рр., коли 24.2% осіб, біографії яких розглядаються, почали свою дипломатичну діяльність. Друга - на період 73-81рр., коли розпочали діяльність 25.3% дипломатів. Переважна більшість тих, хто став займатися дипломатичною діяльністю саме в цей час

(75%), були фахівцями із вищою освітою з міжнародних відносин. На період третьої "хвилі" - 91-96 рр. (28.4% почали займатися дипломатичною діяльністю) не припадає жодного дипломата, який має таку освіту. Здебільшого рекрутувалися на вищі щаблі зовнішньополітичної діяльності особи, що отримали загальну гуманітарну або технічну освіту. Причиною останньої, третьої "хвилі" стало проголошення Україною незалежності в 1991 р., налагодження самостійних контактів з різними країнами, і, як наслідок, - залучення нових осіб до лав дипломатії. На інші періоди часу припадає не більш, ніж 8% на кожні 8 років.

Науковий ступінь

Підвищити свою кваліфікацію і отримати науковий ступінь свого часу вирішили 30.5% осіб, що стали дипломатами. При цьому 10.5% осіб отримали ступінь доктора наук, а 20% - ступінь кандидата наук в тій чи тій галузі. Слід відзначити, що 90% дипломатів - докторів наук прийшли до дипломатії з академічного середовища й мають переважно технічну або загальну гуманітарну освіту. Здебільшого до цієї ж сфери, а також до партноменклатури раніше належала значна група дипломатів-кандидатів наук (відповідно 26.3% і 36.8%). В свою чергу, окрім журналістів і письменників за попередньою діяльністю (серед них немає жодного дипломата з науковим ступенем), найменш прагнули до отримання наукового ступеню категорії дипломатів, які отримали вищу освіту з міжнародних відносин (особливо ті, хто одразу ж почав працювати в дипломатичних колах) та перекладачі: серед них мають ступінь кандидата наук не більше 10%.

Зовнішньополітичні орієнтації еліти

Авторами за консультаційної допомоги д.ф.н. Є. Головахи розроблено та впроваджено у 1997 році власну методику дослідження зовнішньополітичних поглядів еліти шляхом експертних опитувань.

Під час дослідження чотири рази (березень, червень, вересень, грудень) було опитано представників структур, які мають безпосереднє відношення до процесу формування зовнішньої політики України і виступають носіями поглядів зовнішньополітичної еліти. Загальною кількістю вони склали 41-44 особи. Серед них було виокремлено чотири приблизно однакові за наповненням групи, а саме :

1. Службовці Міністерства закордонних справ та співробітники дослідницьких структур, які надають поради держструктурам (Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України та ін.);

2. Депутати Верховної Ради України, насамперед, члени комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД та комітету з питань оборони і державної безпеки. Вони представляють політичний спектр - ліві, центристи, праві;

3. Військовослужбовці Збройних Сил України у званні не нижче підполковника, у тому числі співробітники Міністерства Оборони, викладачі та фахівці вищих військових навчальних закладів та дослідницьких центрів, більшість з них мають наукові ступені (військово-професійна інтелектуальна еліта);

4. Провідні журналісти, які спеціалізуються на міжнародній тематиці та представляють найвпливовіші засоби масової інформації. Є підстави вважати, що вони впливають не тільки на формування масової свідомості з питань дослідження, але й на позицію політичної еліти (істеблішменту);

Не спостерігалось значних розбіжностей між поглядами депутатів (елітна група за формальною ознакою) та інших соціальних груп, представників яких було опитано у дослідженні. До недоліків принципу формування експертної групи слід віднести відсутність у її складі представників промислово-фінансової еліти. Це викликано тим, що вони не є чимось особливим з точки зору обізнаності з міжнародною проблематикою. З іншого боку, їх зовнішньополітичні уподобання оцінювалися під час експертних опитувань.

За своїми загальними зовнішньополітичними орієнтаціями експерти належать до чотирьох відносно постійних груп, про що свідчать результати проведених протягом року опитувань. В основному уподобання експертів розподіляються між двома основними орієнтаціями. Першу, найбільшу, групу складають прихильники вступу України до НАТО. За останніми даними (грудень 1997 р.) вони склали 51,2% експертів. Цю групу можна вважати досить усталеною, оскільки у вересні зазначеній орієнтації також симпатизувало 50% експертів і близько половини - у березні та червні. До другої значної групи належать прихильники "позаблокового або нейтрального статусу України". З початку року її кількість постійно зростає - від 28,6% у березні до 41,5% у грудні. Це відбувається за рахунок зменшення або ж зовсім виключення таких альтернатив як "вступ України до військового союзу країн СНД як альтернатива вступу до НАТО" (у грудні ця група не набрала жодного проценту, до цього ж вона становила 7-9%) або ж "інших" альтернатив (у березні та червні - 7,1%; у грудні та вересні - 0%). Існує ще одна, незначна, але досить стала група, що постійно набирає близько 5-7%, і до якої належать прихильники "вступу до НАТО разом із країнами СНД".

Представники еліти висловлюють однозначну думку щодо країн, з якими потрібно розвивати відносини у першу чергу. Це

США, Росія, Німеччина та Польща. З іншого боку, саме з цими країнами відносини України останнім часом інтенсивно розвиваються за оцінками більшості експертів. Така ситуація триває протягом року стосовно всіх згаданих країн, окрім Росії. В березні експерти відзначали її першою серед країн, розвиток відносин з якими був би найбільш бажаний для України, але останньою серед 24-х зазначених країн, відносини України з якими дійсно успішно та розвивалися. Але вже в червні Росія була третьою за цим критерієм.

Оцінюючи зусилля професійної зовнішньополітичної еліти, тобто дипломатії у царині реалізації національних інтересів України, експерти виділяють як найбільш успішні напрямки відносини з Польщею, ООН, НАТО і з США. В цілому зазначені країни отримують за 5-ти бальною шкалою оцінки 3,10 -2,95 бали у березні; 4,03 -3,50 у червні; 3,95- 3,46 у вересні (США-3,29); 4,10-3,60 у грудні. Також досить високо експерти оцінюють розвиток відносин з країнами Балтії та Німеччиною, особливо в березні та вересні порівняно з іншими: відповідно 2,95-2,93 у березні; 3,28-3,23 у червні; 3,68-3,24 у вересні; 3,45-3,50 у грудні. Найгіршими напрямками, за якими експерти протягом року постійно оцінювали зусилля дипломатії нижче "3" балів, є відносини з країнами Північної Європи (від 2,60 бали у березні до 2,93 в кінці року), країнами Близького Сходу та Перської Затоки (від 2,56 до 2,73 бали у вересні, у грудні -2,61), країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (2,30-2,63 бали), країнами Центральної та Південної Америки (у березні - 2,41; від 2,13 у червні до 2,56 у кінці року) та у відносинах з Росією (2,07-2,74 бали, окрім червня - 3,13). Слід сказати, що за цими напрямками, починаючи з червня, на тлі злетів та падінь рейтингів інших країн, експерти щоразу оцінюють українську дипломатію (професійну зовнішньополітичну еліту) все вище. Щодо відносин з країнами СНД в цілому, європейськими структурами (ЄС та ін.) та міжнародними фінансовими інституціями (МВФ, Світовий банк, ЄБРР) експерти відзначають зростання результативності української дипломатії за цими напрямками у червні порівняно з березнем, погіршення стану справ у вересні та знову поліпшення у грудні. Цьому відповідають їхні оцінки, які менше "3" у березні та вересні і різко зростають у червні та грудні і стають вище "3". Таку оціночну криву можна спостерігати в цілому, тільки з іншими змінами в балах, ще за деякими напрямками, зокрема у відносинах з Росією, США, НАТО та ООН.

У свою чергу ефективність роботи комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД Верховної Ради України (частково — самооцінка) експерти оцінюють скоріше як "низьку", так само як і роботу комітету з питань оборони і державної безпеки ВР України.

Хоча вони вважають, що робота цих комітетів дещо покращилася порівняно з березнем.

Відповідно експерти дали наприкінці 1997 р. вищі оцінки, ніж у березні, зовнішньополітичному курсу України в цілому з точки зору його стабільності, виваженості та передбачуваності. Загалом оцінки за всіма трьома показникам майже збігаються (оцінка "передбачуваності" трохи нижче) і дуже близькі до "середньої", тоді як в березні вони більш наближались до "низької" оцінки.

Починаючи з березня, експерти загалом дещо вище оцінюють сучасний рівень довіри та впливу лідерів еліт на керівників державних структур, які відповідають за зовнішню політику України та за її оборонну політику. Тільки останнім часом експерти дещо знизили свою оцінку щодо рівня довіри еліти до керівників державних структур, які відповідають за зовнішню політику України. Загальний рівень довіри лідерів еліти до керівників зазначених структур наприкінці 1997 р. балансує поміж "середнім" та "низьким", тоді як у березні більш наближався до "низького". Загалом експерти оцінюють рівень довіри нижче, ніж рівень впливу. Рівень впливу лідерів еліт на структури, що відповідають за зовнішню політику, за оцінками експертів від початку (березень) був дещо вищим, ніж на структури, що відповідають за оборонну політику України. Наприкінці року різниця залишилася така само. Експерти оцінювали загальний рівень впливу близько до "середнього", а у випадку із зовнішньополітичними структурами, рівно як "середній", тоді як в березні вони давали оцінку, ближчу до "низької".

Дещо підвищувався протягом року рівень підтримки військовими політики керівництва держави, залишаючись втім поміж "середнім і низьким".

Стан міжнародної безпеки України еліти сприймали відносно спокійно у грудні 1997 р. порівняно з іншими періодами цього ж року. Спостерігалася щонайменша стурбованість щодо наявності зовнішньої загрози для України протягом року, а найбільшу відмічали у березні та вересні, трохи меншу - у червні: про існування "загрози територіальній цілісності України" у грудні заявили лише 19,5% експертів (порівняно з березнем та вереснем це менше у 1,5 рази, у червні - 22,5%), про можливість "її виникнення у будь-який момент" говорили 31,7% експертів (у березні 50%; червні - 42,5%; вересні 43,9%); натомість, те, що такої загрози "немає, і є всі передумови запобігти її виникненню" зазначали 34,1% експертів (це вдвічі більше ніж у березні - 14,3% та втричі ніж у вересні - 9,8% експертів, але у червні - 27,5%). "Слід чекати загрози через 1-2 роки" та "через 3-5 роки" вважають приблизно від 2,4% у березні до 7,3% експертів у вересні, в цьому їхня оцінка не різниться між опитуваннями.

Оцінюючи стан міжнародної безпеки в Європі в цілому, експерти вбачали певне поліпшення ситуації порівняно із початком року, тобто є підстави говорити про відносно оптимістичну позицію еліти на тлі зростаючого песимізму населення України у цілому. Все більш експертів вважають, що його стан від березня не тільки не “погіршується”, а, скоріше, “залишається незмінним” і, навіть, певною мірою “покрощується”. Щодо “стану міжнародної безпеки України останнім часом”, експерти вважали його протягом року дещо нижчим ніж в Європі в цілому. Хоча, водночас, еліта вважає, що рівень міжнародних гарантій безпеки України, наданих їй іншими країнами протягом року постійно зростає, оцінюючи його у грудні близько до “середнього”, тоді як у березні визначався як “низький”. До того ж від червня, коли спостерігалось погіршення за показником, експерти вважають, що Україна зростаючою мірою в забезпеченні національної безпеки має покладатися на власні Збройні Сили. Їх боєздатність, на жаль, за їхньою оцінкою, постійно погіршується. У забезпеченні міжнародної безпеки України, на думку еліти, постійно зростає роль “економічних” факторів (63-73% експертів відзначають цю групу), а також “політичних” (27-46% експертів відзначають цю групу).

Досить неоднозначно еліта оцінювала “вимушеність України слідувати у фарватері інших держав, угруповань, підпорядковуючись їх наказам або очікуванням, навіть, якщо це суперечить її національним інтересам”, тобто підстави вважати Україну суб’єктом, а не об’єктом міжнародних відносин. Вони вважали, що міра “вимушеності” збільшилася у червні та вересні, коливаючись поміж “високою” та “середньою” (ближче до “середньої”) і знову зменшилася в грудні, коливаючись поміж “середньою” (ближче до “середньої”) та “низькою”. Водночас у грудні 1997 р. дещо зросла й експертна оцінка міри, якою Україна сьогодні “має покладатися на союзників у реалізації зовнішньополітичних цілей”, яка до того часу протягом року майже не змінювалася, і стала більше наближатися до “середньої” ніж раніше.

Серед союзників, на співробітництво з якими Україна може покластися, еліта безумовно віддає пріоритет США (41-63%), особливо при реформуванні Збройних Сил (51-63%). Тільки у вересні звернула на себе більшу увагу Польща як союзник (43-50%, вересень - 64%), яка в інших випадках йшла слідом за США. Далі як важливих союзників еліта відзначала також країни Балтії (21-29%, особливо у вересні - 37% та грудні - 44%) та НАТО (24-26%, особливо в червні - 47% та грудні - 34%). Також представники еліти відносять до союзників України Раду Європи (14-21%, грудень - 29%) та Німеччину (13-26%). Для перспектив реформування Збройних Сил України вони вважають Німеччину навіть більш

важливим союзником, ніж Польща. Лідери у цьому відношенні — США та Велика Британія.

З іншого боку, за оцінками експертів, рейтинг Росії та країн СНД як союзників України (12% у грудні) впав майже вдвічі від березня (відповідно 24% та 22%). Але Росію постійно називають серед країн, на співробітництво з якими можна покластися при реформуванні ЗС, хоча дещо менше ніж у березні (15-22%, березень-37%), слідом за США, Польщею та Німеччиною.

Серед прихильників інтеграції з Росією виокремлюються, по-перше, ліві-депутати Верховної Ради (51-61%, у червні - 70%). Наступну групу складають промисловці з україно-російських промислово-фінансових груп (31-37%, лише у вересні — 54%). До прихильників зазначеного напрямку експерти також відносять лідерів підприємств ВПК, орієнтованих на коопераційні зв'язки з Росією (24-36%) та регіональних лідерів Сходу та Півдня (31-35%; у грудні -19%).

Еліти вбачають союзниками України ОБСЄ (10-19%), ЄС (13-19%)

Як вже зазначалося, результати опитувань, що здійснені у березні, червні, вересні та грудні 1997 року, свідчать про наявність домінуючої орієнтації серед еліти на "вступ до НАТО" за тих чи інших умов.

Серед головних прихильників напрямку інтеграції з Заходом, аж до вступу в НАТО, передусім виокремлюються праві у ВР. Починаючи з березня, цю групу зазначають 82-87% експертів, тільки в грудні - 68,3%. Другою зацікавленою групою експерти називають "лідерів фінансово-банківського бізнесу". Їх у березні відзначило 66,7% експертів, але в червні вже вдвічі менше - 33,3%. Незважаючи на це, ця група залишається другою протягом року (у вересні - 47,5%, у грудні - 56,1% експертів). Інші, менш значні, групи, на думку експертів, складають центристи у ВР (відзначають від 30% до 40,5% експертів - постійна 3-тя позиція) та бізнесмени середнього рівня (відзначають від 26% до 35% експертів - постійна 4-та позиція). Серед прихильників інтеграції з Заходом, аж до вступу в НАТО, вони також називають "верхівку МО, генералітет" (16,7% - у березні, починаючи від червня 28% - 24%). Неоднозначну думку висловлюють експерти щодо виробників зброї та спецтехніки: у березні та вересні ця група була майже не значущою (відповідно 4,8% та 2,5%), а в червні та грудні її вага трохи, але зростає (відповідно 10,3% та 14,6%). Так само лідерів підприємств ВПК від березня до вересня відзначають 4-5% експертів, а в грудні - вже 17,1%. Ситуація майже не змінилася з вересня, окрім незначного зменшення ваги лідируючих груп еліти, та зростання ваги останніх, але це не вплинуло суттєво на порядок розташування.

Протягом року у співробітництві України з НАТО найпріоритетнішими напрямками еліта вважає надання додаткових гарантій безпеки Україні з боку НАТО та створення передумов для вступу України в НАТО в перспективі. Вага цих напрямків для експертів з березня поступово знижувалася: з 57% у березні до 41% експертів у грудні щодо першого, та з 55% до 39% експертів щодо другого. Але це не завадило їм залишитись найважливішими. Еліта не надто високо оцінила міру здатності Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО, підписану 9 липня 1997р. у Мадриді, забезпечити національні інтереси України. 52% експертів зазначили її “середньою” мірою, а 33% - “низькою”. “Високою” — лише 5%, а “нульовою” — 10%. Основними її вадами вважаються, передусім, відсутність дійових гарантій безпеки Україні з боку НАТО — 58,5% та відсутність гарантій інтеграції України до європейських структур безпеки - 39% експертів. Слідом за пріоритетністю для України йде такий напрямок, як “пряма допомога у здійсненні військової реформи”, який займає 3-тю позицію у березні і червні та 4-ту у вересні і грудні. Загалом його відзначають 30-35% експертів. Наступний напрямок співробітництва, який стосується “узгодження політичного курсу у зв`язку з розширенням НАТО на Схід”, за експертною оцінкою значно втратив свій рейтинг у грудні. До того часу він постійно набирив ваги - від 29% у березні до 38% у вересні - і займав 4-ту позицію, у вересні навіть 3-тю. На тлі загального підвищення рейтингу НАТО у грудні, цей напрямок відзначили лише 19% експертів, і тепер він поділяє разом з такими напрямками співробітництва як узгодження військово-технічної політики та підтримка ВПК і підготовка кадрів 8-10 місце (19%). Натомість 3-тє місце у грудні посів, набувши поступово протягом року популярності, такий напрямок співробітництва, як торгівля зброєю, спецтехнікою, послугами військово-технічного призначення, якому раніше експерти надавали лише передостанні позиції. У березні його відзначали 12%, у червні -15%, у вересні - 23%, у грудні його відзначили 36,6% експертів (це означає відповідно 10-те, 9-те, 7-ме та 3-тє місця). Майже не змінював своїх позицій за експертною оцінкою протягом року напрямок “спільної розробки концептуальних засад”, який набирив 25-29% й займав 5-6 місця. Таку ж саму позицію у вересні та грудні за оцінками експертів зайняла участь України у миротворчих операціях (27-29%), піднявшись з 6-8-го місця (17%) у березні та з 8-го (15%) у червні . Також трохи вище ніж у попередніх опитуваннях експерти оцінюють у грудні пріоритетність напрямку “спільних навчань” - 22,0%, що означає 7-му позицію. Тоді як у березні - 17% (6-8 місце), у червні - 8% (11-те місце), у вересні - 15% (9-те місце).

Як вже зазначалося, такі напрямки співробітництва як узгодження військово-технічної політики та підтримка ВПК і підготовка кадрів поділили у грудні 8-10 місця. Загалом протягом року вони не набирають значної ваги для еліти. Напрямок “узгодження військово-технічної політики та підтримка ВПК” зазначають 14-22%, а “підготовка кадрів” - 16-19% експертів. Підсумовуючи, слід, насамперед, звернути увагу на наявність очевидного розриву, якщо не протиріччя між зовнішньополітичними орієнтаціями еліти та населення України. І це загрожувало подальшій політичній кар’єрі тих представників еліти, для яких обрання до Верховної Ради було умовою збереження статусу.

Вплив зовнішньополітичної програми кандидата в депутати на виборців було проаналізовано в двох загальнонаціональних дослідженнях, проведених фірмою СОЦІС-Геллап у листопаді та грудні 1997 року. Результати опитувань свідчать, що названий чинник має досить значний вплив на формування електоральних орієнтацій громадян. Зокрема, в грудні 1997 року понад третини респондентів (36%) вказали на значний вплив, кожний четвертий (25%) на незначний вплив зовнішньополітичного курсу кандидата на вибір голосувати за чи проти того чи іншого претендента на крісло депутата. Для порівняння - 14% вказали на відсутність подібного впливу, решта не змогли визначитися.

В проведених дослідженнях було поставлене запитання про вплив на електоральну поведінку зовнішньополітичної програми кандидатів у депутати Верховної Ради:
 “На наступних виборах до Верховної Ради Ви будете голосувати за кандидата, який....

Виступає за союз з Росією аж до об’єднання в єдину державу.....	33%.....	32%
Підтримує всебічну економічну інтеграцію України з Заходом.....	13%.....	10%
Виступає за пріоритет розвитку відносин з Польщею.....	2%.....	1%
Виступає за збалансований розвиток зовнішніх відносин України як з Росією, так і Заходом.....	34%.....	27%
Підтримує “самостійницьку” зовнішню політику, позаблоковий статус України.....	10%.....	15%
Виступає за найшвидший вступ України до НАТО	4%.....	3%

Перша цифра означає результат за листопад, а друга — за грудень. Отримані результати дають підстави говорити про існування основних тенденцій масової політичної свідомості з цього

питання. Насамперед, досить чітко серед різноманітних напрямків курсу зовнішньої політики України простежуються два: проросійський та збалансований.

Проведений аналіз даних виявив кореляційний зв'язок між підтримкою певних політичних сил на наступних виборах та зовнішньополітичними орієнтаціями. Зокрема, було зафіксовано той факт, що переважна більшість прихильників комуністичних сил підтримує саме проросійську лінію зовнішньої політики. У свою чергу, половина підтримуючих демократів виступає за збалансований курс і лише незначна частка (не більше 10-12 відсотків) — за проросійську лінію.

3. Функціонування владних еліт у пострадянський період

3.1. Засади взаємодії старої та нової правлячої еліти

Розглядаючи питання взаємодії старої та нової правлячої еліти, слід звернути увагу на особливості цієї взаємодії та відповісти на декілька питань. В чому полягають особливості взаємодії цих двох загонів еліт?

Перша особливість – на практиці ці дві категорії не становлять якихось відокремлених, організаційно оформлених груп. Вони дійсно є категоріями, тобто розумовими абстракціями, які виділені в результаті аналізу на основі певних критеріїв. Головним серед цих критеріїв є такий – чи займала високу, номенклатурну, елітну посаду людина у старій соціальній системі, чи ні. Одночасно ці ж критерії показують і те, чи мала управлінський досвід людина, чи ні. А для еліти це дуже важливий показник. Адже відсутність управлінського досвіду чи здібностей може стати причиною того, що, навіть зайнявши пріоритетні позиції в еліті, нові люди не здатні довго утримуватися на них. Це одна з причин того, чому значна частина тих, хто складав стару номенклатуру, сьогодні входить у правлячу еліту.

Після проголошення незалежності України до вищих ешелонів влади прийшло багато нових людей, які належали до контреліти радянських часів. Серед них було чимало представників художньої та наукової інтелігенції. Проте з плином часу більшість з них недовго утрималася на високих посадах. Злетіти на вершину влади у буремний час соціальних змін виявилось легше, аніж утримати владу. Інша частина виявилася нездатною реалізувати ті ідеї та гасла, які підняли її до вершин влади. Вона інкорпоровалась у нову систему елітних відносин.

Зрозуміло, що процес інкорпорації елітних новобранців до правлячої еліти не простий. Та й не можна його зображати лише, як процес адаптації представників нової еліти до старої. Насправді цей процес значно складніший. Не треба забувати, що в політико-

ідеологічному плані лідерство належить новим політичним силам суспільства. Вони виробляли нову ідеологічну риторику і гасла, моделі державницької лояльності, мовні стереотипи, що демонструють патріотизм, відданість справі незалежності України тощо. В політико-ідеологічному плані інкорпорація відбулася саме у старій еліті, у колишньої номенклатури, яка запозичила гасла націонал-демократів. А от щодо організаційно-управлінських методів, стилю роботи, стилю публічної поведінки, організації приватного життя, різноманітних посадових привілеїв, то нова еліта все це перейняла від старої.

Саме те, що ті фізичні особи, конкретні люди, які були і раніше при владі, і зараз при ній, створює поверхове враження, що майже нічого в Україні не змінилося. Ті, хто був при владі за радянських часів, правлять і сьогодні. Відбулася лише одна зміна — Україна стала незалежною державою. Подібну точку зору, наприклад, виклав колишній дисидент і активний сучасний політик Володимир Малинкович. У діалозі з Вадимом Скуратівським з приводу 90-річчя з дня народження генерала Петра Григоренка він стверджував: “Ви говорите, що в цій системі КДБ поки що не саджає, але це та ж система, ті ж люди, тільки підвищені у званнях. І не виключено, що ця держава піде тим же шляхом. Знову ж таки, в “інтересах збереження України” можливий черговий компроміс націоналістів з номенклатурою. Номенклатура залишилася та ж, залишились навіть гірші з неї”.

Проте така точка зору, на нашу думку, є спрощеною. Дійсно, багато конкретних людей, так би мовити, в усі часи перебувають при владі. Але точніше було б сказати -“при владах”. Адже радянська влада і сьогоднішня влада - це соціальні інститути, які обслуговують якісно різні соціальні системи. Звичайно, що сьогоднішня суспільна система є ще досить розмитою, не структурованою. Але принципи, за якими вона розвивається, суттєво відрізняються від тих, за якими функціонувала попередня система. Кожна з цих систем має власні еліти, що працюють на її (системи) збереження, відтворення і розвиток. І з точки зору соціології і політології не є визначальним те, що переважна частина осіб, що входять у правлячу еліту, служили різним політичним режимам. Хоча якість “людського матеріалу” впливає на те, як розгортаються процеси в суспільстві. Досвід особистості може відігравати як позитивну, так і негативну роль. Відсутність досвіду робить поведінку людини неефективною, а наявність досвіду тяжіє над нею і може виступати як перешкода для розуміння і виконання нових завдань.

Але все ж таки нові завдання перед людиною визначає характер соціальних відносин, до яких вона включена, той

політичний режим, у якому вона діє. Явища політичного “перевертання” особистості, зміни її світогляду, зради однієї ідеології і перехід до іншої становлять предмет етики, психології особистості, політичної психології.

Сьогодні важко говорити, який усталений вигляд буде мати система економічних, політичних та соціальних відносин в Україні. Процеси системної трансформації ще не завершилися. Зараз можна робити лише проміжні висновки. Зокрема, можна стверджувати, що в результаті змін, які відбулися в суспільстві, виграла певна частина старої номенклатури, особливо регіональної, яка обміняла свої бюрократичні привілеї на власність у формі нерухомості, солідної частки підприємств, отриманих у процесі номенклатурної приватизації.

Проте слід зазначити, що в Україні процес номенклатурної приватизації йде значно повільніше, ніж, наприклад, в Росії. Період перерозподілу державної власності у нашій країні затягнувся. Очевидно, тут далися взнаки і співвідношення соціальних сил у суспільстві, і нестача здібностей в новій еліті, “реформаторів” провести приватизацію, і “опір матеріалу”, тобто колективів, громадської думки в цілому щодо цих процесів та інші причини. Ми їх не будемо тут аналізувати. Це не тема даної доповіді. Для нас важливо відзначити те, що у зв’язку із затягуванням періоду невизначеності господарів власності, періоду псевдоволодіння, склався певний тип правлячої еліти, для якої характерним є поєднання влади і прибутків від державної власності, серед якої розповсюдженим є використання службового становища в особистих цілях (корупція), хабарництво, підкуп.

Це період володарювання неономенклатурного чиновництва. Для нього характерним є клановість управління власністю і клановість утримання державної влади, корумпованість всіх поверхів влади - від найнижчих щаблів аж до найвищих, непрофесіоналізм, підступність і безпринципність, психологія “временщиків”. Психологія тимчасовості проявляється у всьому, наприклад, у недотриманні представниками владної еліти слова.

На відміну від інших суспільств, де проблема додержання слова політиками також гостро існує, в Україні вона має свої особливості. Якщо в інших країнах проблема політичної облуди фіксується у часі на дистанції у декілька років, або хоча б у декілька місяців, то в Україні ця проблема набуває часових вимірів від декількох тижнів до декількох днів. Український політик (причому не тільки, так би мовити громадський, але й той, що займає державну посаду, здебільшого найвищу) змінює свою думку протягом дуже короткого часу, забуває про публічні обіцянки навіть протягом двох-трьох днів.

Скажімо, прем'єр-міністр П.Лазаренко в лютому 1997 року заявляє, що через декілька днів він оголосить нову структуру уряду. Потім проходить тиждень і він говорить, що структура уряду обговорена у Президента і протягом двох-трьох днів будуть внесені до неї корективи. Але проходить тиждень, два, місяць, а про структуру уряду вже ніхто не згадує.

Або — у вересні 1997 року Президент публічно заявляє, що підпише будь-який закон про вибори, який буде прийнято Верховною Радою. Закон приймають і тут починаються заяви президентського оточення, що Президент накладе вето на закон, що він звернеться до Конституційного суду тощо.

У квітні-травні 1997 р. Президент Л. Кучма публічно наполягає на необхідності прийняття "бюджетного пакету" із 6 законів. У травні він звинувачує уряд прем'єра П. Лазаренко в "угодовстві" за те, що той висловив згоду розглядати бюджет, який ґрунтується на дотриманні лише 3-х із цих законів. Проте вже в червні Президент Л. Кучма виступив з ініціативою прийняти бюджет, який спирається лише на 2 закони із 6, що входили до "пакетів".

Однією із форм недотримання слова у політиці є кон'юнктурне, а не принципове ставлення до Закону, прийнятих державними органами рішень. Наведемо лише декілька прикладів. Так, згідно із законом про вибори, який діяв у 1994 році, кожний кандидат у народні депутати писав до виборчої комісії заяву, в якій він зазначав, що, в разі обрання його депутатом, перейде працювати в парламент на постійній основі. І що з цього вийшло? Протягом чотирьох років у вищому законодавчому органі країни це положення Закону масово порушувалося. Або такий факт. У конституційному договорі 1995 року зазначалося, що наступні вибори відбудуться за змішаною системою. Але на практиці про це положення не згадували при обговоренні проекту закону про вибори, яке тривало у Верховній Раді декілька місяців у 1997 році.

Особливо запам'ятались більшості громадян України невиконані обіцянки і прем'єрів, і Президента щодо погашення заборгованості по зарплаті та пенсіях. Наслідком таких безвідповідальних заяв стала масова зневіра щодо обіцянок найвищих посадових осіб та державних органів. Так, через 9 днів після призначення прем'єр-міністром В.Пустовойтенко публічно заявляє: "Згідно з дорученням Президента ми повинні ліквідувати заборгованість по зарплаті та пенсіях до 1 листопада 1997 року" (Правда України.-11. 11. 1997). Згідно з даними дослідження соціологічної і маркетингової служби "Соціс-Геллап", проведеного у вересні 1997 року серед дорослого населення країни, 61% опитаних не вірили в те, що уряд В.Пустовойтенка виконає свою обіцянку і погасить заборгованість до кінця 1997 року (День, 3 жовтня 1997

року). І немов би для зміцнення цих думок, прем'єр-міністр В.Пустовойтенко вже на початку листопада 1997 року заявив, що заборгованість за виплати зарплати та пенсій не може бути ліквідована раніше, ніж до 1 березня 1998 року. Втім, і цей строк виявився нереальним.

Можна було б наводити численні приклади обіцянок народних депутатів, прем'єрів, президентів. Можна було б цитувати усталені штампи виправдання політиків, їхні намагання подати все це, як політичну гнучкість, здатність до компромісів, навіть, як визнання припущених помилок тощо. Але в ці слова в суспільстві вже ніхто не вірить. Владна еліта втратила одну з найголовніших якостей, завдяки якій вона при владі - авторитет і довіру мас. Без цього вона перестає бути елітою. Вона переходить до розряду безавторитетного чиновництва.

3.2.Сучасні соціальні умови формування політичної еліти в Україні

Протягом п'яти-семи останніх років у результаті інтенсивних кризово-деградаційних процесів у сфері економіки, інфляційних - у сфері фінансів, руйнівних — у соціальній сфері та через несприятливий розвиток процесів практично в усіх інших сферах суспільства відбулося інтенсивне соціальне розшарування. Водночас процес оформлення політичних партій перебуває ще тільки у початковій стадії. Причому, зважаючи на різку поляризацію суспільства, цей процес, очевидно, розтягнеться на довгі роки. Партії (за винятком комуністичної та частково Руху) політичного досвіду не мають.

Такі суспільно-політичні умови визначають специфічний розвиток, формування та циркуляцію правлячої еліти. Багато в чому процес становлення нової еліти в Україні подібний відповідному процесу в пострадянських країнах, зокрема в Росії. У процесі трансформації еліт російські дослідники виділяють три етапи. Перший етап ("брежнєвський") охоплює період від середини 60-х до середини 80-х років. Це період сталої сформованої радянської еліти. Другий етап охоплює 1985 -1995 рр. Це етап трансформації еліт. Третій етап - етап формування нової еліти - розпочався після 1995 року (Див.: Куколев І.В. Трансформация политических элит // Общественные науки и современность. -1997. -№4. С.85-87).

В Україні, на нашу думку, процес трансформації еліти мав дещо інший характер. Тому така періодизація для нашої країни не підходить. Відмінності є навіть у першому етапі трансформації еліти. В Україні зміна вищого керівництва відбулася на чотири роки пізніше, ніж у Москві. Але головна відмінність полягає у другому етапі. В Україні цей етап - етап трансформації еліти - ще не

закінчився. В Росії завершення другого етапу відбулося після драматичних подій 1993 року, коли не тільки була розстріляна Верховна Рада Російської Федерації, але й, згідно з новою Конституцією РФ, була суттєво обмежена роль парламенту в державному житті і значно посилена роль Президента.

В Україні прийняття Конституції суттєво не посилило роль Президента, парламент продовжує утримувати значний вплив на все державне життя. А це означає й те, що є більший простір для дії різноманітних політичних сил, що процес політичного змагання чи протиборства між цими силами буде довшим, а, отже, і процес трансформації еліт буде значно довшим, розтягнутим у часі. Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні ще триває другий етап трансформації еліти, і поки важко сказати, коли він закінчиться.

Іншою важливою обставиною формування еліти є не усталена політична структура суспільства. Продовжують утворюватися нові політичні партії та об'єднання. Особливо активізується цей процес напередодні виборів до парламенту та місцевих органів самоуправління. Звичайно, ці організації ще не мають досвіду. Вони організаційно слабкі, ідеологічно розмиті.

Здавалося б, формування політичних партій створює сприятливі умови для формування нової політичної еліти. В цілому це правильне твердження. Але його не можна розглядати абстрактно, як універсальне. Справа у тому, що набір політичних партій, який склався на сьогодні, особливо напередодні парламентських виборів 1998 року, не може розглядатися як зріла система політичних партій. Партії не стали впливовою і авторитетною силою для широких мас. Вони поки що виконують належні функції у політичному житті суспільства. Тут можна погодитися з Р.Саквою, що зараз склалася псевдопартійна система (Р.Саква пише про Росію, але за якісними характеристиками ситуація з політичними партіями в Україні мало чим відрізняється від Росії). "Партіям - зазначає дослідник, - не вдалося стати ні масовими об'єднаннями, що апелюють до конкретного соціального класу або до певної групи виборців, ні класичними універсальними ("catch-all") організаціями, подібними американським або західноєвропейським партіям повоєнного зразка. Замість цього почала складатися "кадрова" партійна система, орієнтована не стільки на виконання типових функцій посередника між державою і громадянським суспільством, скільки на підтримку міжелітних зв'язків" (Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России // Полис. -1997. -№1. -С. 63).

На слабку політичну структурованість суспільства і правлячої еліти вказують й існуючі у Верховній Раді так звані групи чи об'єднання

депутатів. Що таке депутатська група в сучасному українському парламенті? Це об'єднання депутатів, яке дуже відрізняється від фракцій. Депутатські групи досить рухомі за своїм складом. Вони створюються на основі досить абстрактних гасел, не мають детально опрацьованих програм. На існування тієї чи іншої депутатської групи суттєво впливає поточна політична кон'юнктура, ставлення до цих груп Президента України, його адміністрації. За таких умов вирішальну роль відіграють не програми політичних партій, які виконують у своїй діяльності депутати, а закулісні маніпулювання, прямий та опосередкований підкуп та тиск на депутатів.

Проте, вказуючи на нерозвиненість політичних структур, слід зауважити й їхню позитивну роль у сучасному громадсько-політичному житті України: вони виступають зародками сталих політичних структур, є необхідним етапом у становленні розвинутої політичної структури суспільства.

Однією з рис представників правлячої політичної еліти України є їхня публічно непрозора політична спрямованість. Для того, щоб зрозуміти це явище, слід декілька слів сказати про політичні характеристики української політичної еліти в цілому. В кожному конкретний проміжок часу у ній можна вказати на існування груп з більш-менш певною політичною спрямованістю. Отже, в Україні вже існує майже весь класичний політичний спектр - крайні ліві, ліві, лівоцентристи, правоцентристи, праві, крайні праві. На основі чого можна про це судити? У першу чергу на основі програм, рішень з'їздів, заяв, інших документів політичних партій, громадських організацій, рухів, асоціацій тощо. Що ж до конкретних носіїв цих ідей, то тут справи складніші.

Більш-менш чітко визначені позиції мають лідери цих організацій. Вони є і більш публічно відкритими, їхні позиції більш чітко визначені. Це має зворотну сторону - вони не можуть дуже часто їх змінювати без втрати політичного іміджу. Хоча і це твердження не є безперечним.

Політично активні особистості шукають близькі до своїх уявлень політичні об'єднання, знаходять їх, розчаровуються і виходять. Дехто зовсім зневіряється у політиці і кидає цю сферу. А дехто знову шукає "свою" партію, вступає і т.д. Таким чином, ззовні ці люди виглядають як кон'юнктурники, які весь час пристосовуються до зовнішніх обставин з вигодою для себе. Це формує у громадській думці негативний образ представників еліти. А от прикладів формування харизматичних лідерів, яскравих образів представників еліти, що присвячують своє життя самовідданому служінню народу, суспільству, практично немає.

Другий ешелон сучасних партійних діячів менше відомий і йому ще більше властива кон'юнктурна зміна власних поглядів. Це можна було б пояснити тим, що змінюється життя, люди набувають досвіду, переглядають під цим впливом свої позиції. Але тут йдеться про інше явище - про політичну кон'юнктуру. Сутність її полягає у тому, що насправді той чи інший діяч не має глибоко усталених світоглядних, політичних позицій. Оскільки їх немає, то є їхні сурогати, замітники, які дозволяють досить безболісно і швидко кожного разу з користю для себе пристосовуватися до поточного політичного моменту.

Механізм демократичного утримання і передачі влади, а особливо відповідальності влади перед суспільством в Україні, лише продекларовано. Щоправда, суспільство поступово прогресує в цьому напрямку. Оскільки від політичних заяв про необхідність демократичного обрання Президента, парламенту українське суспільство просунулося до їх майже повної реалізації. Так, і парламент, і Президент обрані демократично, причому вдруге. Тобто, вже відбулася демократична передача влади від одного складу парламенту до іншого, від одного Президента до другого. Ці механізми передачі влади легалізовані на рівні нової Конституції. Отже, можна констатувати, що прогрес у цій сфері політичного, державного, суспільного життя відбувається.

Але необхідно констатувати й інше. А саме те, що в цьому русі суспільство перебуває лише на початковому етапі. Про початковість, а отже і про незавершеність формування, недосконалість існуючих механізмів утримання влади свідчить багато фактів.

Перш за все, уряд до цього часу формується не за партійною приналежністю, а, отже, і без партійної відповідальності. Причому мова йде не про один чи два склади уряду в роки незалежності, а про вісім складів. Організаційна слабкість політичних партій, відсутність у них достатнього досвіду приводить до того, що вони, проголошуючи своєю метою прихід до влади, насправді здійснення такої мети бояться більш за все. Інакше кажучи, партійна політична еліта сьогодні в Україні є слабкою і розпорошеною, вона ще не повною мірою може прийняти виклики, які стоять перед суспільством.

Доказом цього слугує ряд фактів. По-перше, партії не мають у достатній кількості досвідчених економістів, господарників, організаторів, здатних у випадку приходу партії до влади негайно включитися до роботи управління державою. Партіям бракує досвіду створення тіньових кабінетів міністрів (першу таку спробу в листопаді 1997 року зробила "Громада"). Вони не мають людей, підготовлених для зайняття конкретних високих державних посад.

Про це свідчать і ситуації, пов'язані з щорічними відставками та призначеннями прем'єр-міністрів. Окремі політики не наважуються взяти на себе цей тягар. Так, наприклад, секретар Ради національної безпеки і оборони В.Горбулін першим аргументом, чому він не буде новим прем'єр-міністром, назвав те, що він не божевільний (Горбулін Владимир: "Стать премьером? Я не сумасшедший!" -День. -12.07.1997 года). Але й жодна з партій не запропонувала свого висуванця. Або якщо і пропонувала, то навряд чи ці пропозиції можна було б назвати серйозними. Так, в період "прем'єрської" кризи 1997 года Рух заявив, що вони висувають на пост прем'єр-міністра Ю.Костенка.

Але ж відомо, що він не має необхідного досвіду для зайняття такої відповідальної посади. Не дивлячись на те, що прем'єр-міністром в 1997 р. був призначений член керівництва НДП, немає підстав стверджувати, що це прихід до влади НДП і що прем'єр буде втілювати на своїй посаді її програмні цілі. Адже В. Пустовойтенко призначений прем'єром не тому, що його партія прийшла до влади, і не тому, що він є лідером партії.

Причина лежить в іншому. Можна погодитися з газетою "День", яка з приводу призначення В. Пустовойтенка прем'єром написала: "Серед аргументів "за" найбільшу вагу має той, проти якого важко щось заперечити в українських реаліях: всі інші варіанти - значно гірші" (Триленко Лариса. Парламент сквозь зубы процедил "да" // День. - 17 июля 1997).

У сьогоденній економічній ситуації молоді політичні партії дійсно можуть домогтися обрання своїх членів у парламент, а ті, що сильніші - навіть формування з них парламентської фракції. Але поки не більше. Претензії на щось вагоміше приречені на поразку. Жодна з сучасних політичних партій не в змозі взяти на себе відповідальність за стан суспільства. І це ще одна з причин, чому уряди формуються не за принципами політичної більшості у парламенті або політичних коаліцій.

А за яким же принципом він формується? Тут можна погодитись з висновком аналітика з газети "День" В.Зайцева, який стверджує, що "у дійсності ж всі Кабінети останніх років були результатом великих і малих компромісів, інтриг і торгу між різними структурами і окремими політиками" (Зайцев В. Таємничий острів доктора Кучми // "День", 11 липня 1997). За декілька років незалежності у державі почали складатися певні принципи формування нової еліти. По-перше, особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади; по-друге, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, взаємна зобов'язаність; по-третє, клановість; по-четверте, протекціонізм.

А це означає, що на даному етапі політичного життя України принципові рішення приймаються закрито від суспільства. На думку деяких аналітиків, це пов'язано з тим, що "з одного боку, номенклатурно-бюрократичний клас захопив усі командні позиції в суспільстві і постійно намагається диктувати свої умови. А з іншого - він ігнорує відповідальність, яка, бажає він того чи ні, лягає на його плечі" (В.Матвиенко. Кто предложит...// Киевские ведомости, 24 июля 1997 года). Тому превалює закулісна, утаємничена політика. В умовах економічної кризи такий тип політики детермінує апатію і скептицизм населення, має щодо політики, збільшує розрив між елітою і масами.

Незавершеність формування політичної системи породжує ще одне явище - наявність декількох центрів влади. Інколи це явище плутають з демократичним розподілом влад у державі. Проте даний факт говорить про прямо протилежне. До дійсного розподілу гілок влади та їхньої збалансованості, до існування механізмів їх урівноваги за такого стану речей ще далеко.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави існують такі центри влади, як Президент (в окремі періоди, зокрема за Д.Табачника, роль самостійного центру влади відігравала Адміністрація Президента), Верховна Рада, Кабінет Міністрів. Але судова влада не зайняла місця окремого центру влади. За вплив на неї змагаються названі центри влади.

За цих обставин кожен із центрів намагається розширити сферу впливу на державні та громадські інститути. Так, Президент намагається безпосередньо підпорядкувати собі силові структури, президентська адміністрація зміцнює вертикаль місцевих державних адміністрацій, Президент і його адміністрація намагаються створити підпорядковані їм політичні партії (на зразок НДП та Аграрної партії). Верховна Рада всіляко підтримує місцеві Ради і виступає проти розширення функцій держадміністрацій. Це створює в суспільстві псевдоплюралістичну систему, яка сприяє утвердженню стилю конфронтаційності, пошук тих, хто "заважає", "не дає", "перешкоджає".

З цієї причини Президент, наприклад, має фронт протиборства не лише з тими, хто називає себе опозицією, але ще декілька фронтів: з Головою Верховної Ради, з Верховною Радою в цілому, інколи з апаратом Кабінету Міністрів і навіть із власно призначеними прем'єрами та міністрами. Це дало привід аналітикам говорити про наявність у Л.Кучми синдрому "одвічного двобою" (В.Матвиенко. Кто предложит Президенту необветшалую идею? // Киевские ведомости, 24 июля 1997 года).

Протиборство центрів влади не буде затухати. Нагадаємо, наприклад, про реакцію на призначення Д.Табачника радником Президента розглядається, як явний виклик Верховній Раді. Так, заступник Голови Верховної Ради Віктор Мусіяка про наслідки можливого призначення в Уряд Д.Табачника заявляв: “Що ж стосується Табачника, то у випадку його призначення у всіх виникнуть старі спогади і відчуття. І парламент цей крок Президента сприйме як своєрідний “сигнал”. Його прихід в уряд приведе до негативного сплеску велетенської сили, стане сигналом до вже остаточного протистояння між Президентом і парламентом” (Мусіяка Віктор: “Питання про розпуск парламенту - це смішно і сумно” // День. - 8 серпня 1997 року). Щоправда, Д.Табачника було призначено не в Уряд, а радником Президента. Хоча це нічого принципово не змінює.

Вихід із цієї ситуації плюралізму центрів влади, очевидно, лежить у поглибленні процесу соціального, майнового структурування, зміцненні і зростанні ролі політичних партій в суспільстві.

3.3.Що таке “партія влади”?

Партія влади має різні форми прояву. В першу чергу вона є умовною організацією тих, хто при владі, тобто, це передусім вся вертикаль виконавчої влади – від Президента України, його адміністрації, Уряду, обласних державних адміністрації до районних адміністрацій. Головний сенс створення і значення, хоча б символічного, цієї умовної групи полягає в утриманні нею влади при проведенні виборів, референдумів та інших конституційних дій, пов’язаних з переобранням представників влади. Для того, щоб ця умовна організація перетворилася в реальну політичну партію, необхідно легітимізувати її, знайти згоду в тих людей, які обіймають ці посади. Але оскільки, по-перше, ситуація в суспільстві є нестабільною, особливо через різке погіршення умов життя практично всього населення, то неможливо умовити всіх державних службовців “увійти” в цю “організацію”, а, по-друге, це важко зробити і з тієї причини, що в суспільстві поки що діє Конституція, а, отже, і відбувається змінюваність влади, яка з першої вказаної причини у персональному плані є досить помітною — виборні посади утримувати одним і тим же людям в цих кризових умовах вкрай важко.

Проте в ситуації формування політичних партій “партія влади” не може не відреагувати, щоб надати собі імідж політичної організації. Частково це вдається зробити завдяки організації політичних партій зверху для політичної підтримки держчиновництва або в цілому, включаючи і вищих посадових осіб держави, або окремих його гілок. Прикладом першого варіанту

може слугувати Народно-демократична партія, прикладом другого варіанту – Аграрна партія.

Сучасна “партія влади” в Україні, як вже зазначалося, у переважній більшості складається з колишньої партійної номенклатури. І в цьому її певна відмінність від партії влади в Росії. Там після серпневих подій 1991 року до структур органів центральної влади прийшло за питомою вагою значно більше нових людей, аніж в Україні. Тому з “партією влади” в Росії ототожнюють саме їх. Наприклад, англійський політолог Річард Саква зауважує, що “демократична бентежність 1989-1991 рр. була поглинута тим, що набуло назву “партії влади” (Саква Р.Режимная система и гражданское общество в России // Полис . 1997.-№4. С.63).

Попередній життєвий досвід сучасної української еліти, звичайно, суттєво впливає на формування типових уявлень у цьому середовищі про партійне будівництво. На жаль, серед цих уявлень дуже багато застарілих стереотипів. Один з них - це бажання поєднати державні і партійні структури. Наприклад, лідер НДП, глава вінницької облдержадміністрації А.Матвієнко заявляє, що “мета НДП - партизація вітчизняної бюрократії” (Мегаполис-Украина, 26 июля -1 августа 1997 года)

Чим це обертається на практиці, пояснює перший заступник вінницького міського голови В.Федоров: “Мені настійно рекомендували вступати в Народно-демократичну партію і, врешті-решт порадили шукати іншу роботу. Довелося переходити в міськвиконком” (Сотник Нина. Социальный эксперимент с партийным окрасом // Правда Украины. -20.10. 1997).

Для неономенклатурної ідеології характерними є одномірні уявлення про владу. І тут справа не в моральних та психологічних особливостях людей, що складають цей соціальний прошарок, а в їх інтересах. Оскільки доступ до благ цієї групи ґрунтується на утриманні певного статусу в системі влади, то природним є її спрямованість на монопольне утримання влади. Демократичний же устрій будується на розподілі влад. Зрозуміло, що такий порядок не задовольняє представників партії влади і вони борються за своє монопольне панування.

Боротьба йде не тільки з тими, хто поза владою і намагається прилучитися до неї, але й між центрами влади. Як вже зазначалося, в Україні існує декілька таких центрів. Але найбільш гостро проявляється боротьба між президентською та парламентською структурами. Протистояння між парламентом і Президентом розпочалося практично негайно після запровадження в державі інституту президентства. Як показав час, тут справа не в персонах, а в логіці розвитку соціально-політичних процесів у

постсоціалістичному суспільстві. “Партія влади” поступово зміщується до виконавських структур і намагається не тільки їх використати, але й монополізувати.

Переобрання Президента, зміна складу і керівництва Верховної Ради принципово нічого не змінили. Протиборство між цими інститутами влади відбувалося як у 1992-1994 роках, так і в 1995-1998 роках.

Криза взаємовідносин між парламентом і Президентом є періодичною, а якщо зважити на постійну конфронтацію між Адміністрацією Президента і Верховною Радою, то ця криза є перманентною.

У різні періоди вона набуває різних форм. Декілька разів ця криза проявлялася в ініціюванні зняття з посади Голови Верховної Ради О.Мороза. Таких спроб протягом 1994-1997 рр. було три. Остання спроба - 13 травня 1997 року. В цій акції слід вбачати не стільки несприйняття О.Мороза як особистості Президентом і “партією влади”, скільки спробу послабити парламент як державний інститут. “13 травня стало ще одним доказом і того, що ворогом глави держави залишається не особисто О.Мороз, навіть у якості спікера парламенту, а сам парламент, - відмічає Ірина Погорелова, — у нинішньому неструктурованому і майбутньому структурованому складі. Тому що Л.Кучма розуміє — він... може перемогти лише за відсутності вибору, за яких завгодно форм “білоруського варіанту”. І руйнувати нинішній парламент йому необхідно для того, щоб вибудувувати лінію “закону необоротності” (Погорелова Ірина. Закон необоротності, или цена одной головы-2. // Зеркало недели, 17 мая 1997 года).

Одним з пікових моментів боротьби за владу було проголошення Комітетом з правової політики Верховної Ради початку процедури імпічменту Президенту в кінці серпня- на початку вересня 1997 року. Як зазначив з цього приводу Є.Марчук, “рішення Комітету з правової політики про початок процедури імпічменту свідчить про те, що конфлікт у взаємостосунках парламенту і Президента стає все глибшим і вже виходить із сфери міжособистісних відносин Кучма-Мороз. Рішення прийняв профільний комітет, в якому представлені різні політичні сили, у тому числі діаметрально протилежні за своїми ідеологічними доктринами” (Марчук Євген. Президент втратив реальну можливість почати політичну реформу” // День, 9 вересня 1997 року).

Спроби “партії влади” обійняти монопольну позицію в доступі до влади проявляється й у відвертих спробах порушення демократичних засад побудови держави. Зрозуміло, що ці намагання подаються у зовні привабливих обгортках Скажімо,

антидемократичну спробу порушити регулярність виборів Президента і парламенту влітку 1997 року було подано під благовидною назвою “пролонгації повноважень”. Але навіть в умовах жорсткого контролю засобів масової інформації “партією влади” ці пропозиції викликали різку критику з боку різних політичних сил, громадськості і від цієї ідеї партія влади, врешті-решт, відмовилася.

3.4.Клановість еліти

У процесі дослідження пострадянських еліт досить часто використовують термін “клан”. Чому для характеристик цих груп не вистачає терміну “еліта”? Чому використовують цей додатковий термін? Взагалі, що означає “клан”? Почнемо з відповіді на останнє запитання.

Термін “клан” походить від гельського слова clann, яке означає “нащадок”. У шотландців та ірландців воно означає родову общину. Потім цим словом почали називати взагалі групу згуртованих родичів, які спільно діють у господарській чи іншій сфері. Проте воно має і достатньо сумнівний відтінок, оскільки мафіозні об’єднання також організовуються і діють за принципами сімейного утворення.

В контексті українського суспільного життя останніх років воно набуло власного змісту. Кланом називають тіньове, закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення і утворилося на ґрунті спільних інтересів його учасників. Основою клану є економічний, матеріальний інтерес. На його ґрунті клан об’єднує не тільки спільний груповий інтерес, але й певні загальноприйняті в ньому норми взаємовідносин – кругова порука, груповий егоїзм, власна “мораль”, яка стосується тільки членів групи, цинічне ігнорування суспільних інтересів тощо. Клани називають “п’ятою владою”. Ґрунтом, на якому вона виростає, є тіньова економіка.

Смисл клану полягає не тільки у протиставленні власних інтересів суспільним, державним, але й у протистоянні іншому кланові, або кланам. Клани намагаються розширити сфери свого впливу шляхом підкорення або знищення конкурентів. Боротьба кланів точиться поза правовим полем держави, нелегітимними методами. Головними засобами, які при цьому використовуються, є підкуп, шантаж, війна компроматів у ЗМІ, змова тощо, аж до терористичних актів.

Сприятливим середовищем для розвитку кланів є така ситуація в суспільстві, коли ще не викристалізувалися соціальні сили, які є соціальною базою влади, коли державна влада є слабкою, коли кризові явища в економіці, політиці, соціальній сфері набувають велетенських розмірів. Саме в цій ситуації настає час кланів.

На думку деяких спостерігачів в Україні сьогодні діють “чотири клани (ВПК, Дніпропетровський і Донецький паливно-енергетичні і банківсько-фінансовий), які розподілили сфери впливу і які ведуть таємну, але несамовиту боротьбу за легітимну владу”(Владимир Ларцев. Победа какого клана выгодней стране. // Киевские ведомости. -15 июля 1997 г). Це виглядає ймовірним, якщо сферою діяльності вважати, поряд з іншим, “боротьбу за Київ”. Тобто не враховуючи регіональні та місцеві клани, які обмежуються локальним (скажімо, кримським або одеським) рівнем.

Чим більшої сили набуває клан, тим активніше він проникає у політику. У цій сфері клан пристосовується до правил поведінки у політичній сфері, впроваджуючи у політику своїх висуванців, підкуповуючи діючих політиків. Клановість у політиці проявляється не тільки у закритості дій, незрозумілості, непрозорості для суспільства процесу прийняття рішень, але і в перенесенні багатьох методів та засобів досягнення мети з кримінальної сфери в політичну.

Зокрема в політику переносяться методи залякування, шантажу, а то і просто вбивства. Це створює певну атмосферу у цій сфері суспільного життя, відбувається селекція учасників процесу за морально-вольовими рисами. Люди порядні, з високими моральними якостями виштовхуються із сфери політики. Для них такі умови діяльності неприйнятні ані з точки зору моральних принципів, ані з психологічних установок. “Коли людей залякують, переслідують, - зауважував глава Одеської облдержадміністрації Р.Боделан, - треба розуміти, що у декого з них здають нерви, - люди замислюються: чи варто балотуватися на майбутніх виборах? Чимало моїх знайомих відверто говорять: у ситуації, яка складається, не буду висувати свою кандидатуру або брати активну участь у передвиборній кампанії” (Аксанюк Михайло. Руслан Боделан впевнений у політичному підґрунті вбивства Бориса Дерев’янка//День. 23 вересня 1997 року).

Про те, що криміналітет почав проникати в український політичний істеблішмент, говорять вже й офіційні особи. Виступаючи в Дніпропетровську прем’єр-міністр В.Пустовойтенко відмітив: “Скажу відверто - ми маємо всі підстави стверджувати, що формується і зміцнюється криміналізована економічна еліта, яка прагне влади. Економічний криміналітет вишукує, і небезуспішно, посадових осіб, які б захищали їх інтереси у функціонуванні тіньової економіки, відмиванні грошей”(Цит. за: Рижков Вадим. У присутності “повішених” говорили про “мотузку”//”День”, 6 вересня 1997 року).

Особливо небезпечними симптомами є поступове розповсюдження тероризму на державно-управлінські та політичні сфери. Згадаємо

замах на життя прем'єр-міністра України П. Лазаренка в липні 1996 р., вбивство восени того ж року народного депутата Є. Щербаня, вбивство навесні 1997 р. голови Фонду держмайна АРК Олексія Головізіна та ряду інших державних посадових осіб.

З іншого боку, економічна еліта заявляє про розквіт корупції серед державних службовців найвищого рангу. Такі звинувачення з'являлися як у вітчизняній, так і зарубіжній пресі. Крупні вітчизняні підприємці, банкіри звинувачують владу в "державному рекеті". Характеристики цього явища змалював Михайло Бродський у декількох інтерв'ю в київських газетах та радіо. В інтерв'ю радіо "Свобода" явище "державного рекету" він описував так: "Говорили (високі державні службовці -М.Ш.), що посадять моїх директорів, сфабрикують кримінальні справи. Якщо вони не дадуть свідчень проти мене. І так воно і є. Все, що мені говорив пан Горбулін, так воно і відбувається сьогодні. Я бачу, що у влади слова із справами не розходяться" (Бродський Михайло: "Я сам вирішив, що буду жертвою"// "День, 6 вересня 1997 року).

Преса фіксує симптоми боротьби владних структур з екс-прем'єром П.Лазаренком та його оточенням. Після відставки П. Лазаренка з поста прем'єра негайно відбулася відставка заступника голови Дніпропетровської обласної держадміністрації Е. Дубініна, якому у провину ставилися незаконні дії, пов'язані з діяльністю "Єдиних енергетичних систем України", одним з власників яких вважають колишнього прем'єра.

Деякі засоби масової інформації розглядають автомобільну аварію прес-секретаря колишнього прем'єра Михайла Голишева через декілька днів після відставки П. Лазаренка як залякування останнього або помсту його прес-секретареві за створення у громадській думці позитивного іміджу прем'єра. (Див, наприклад, Пащенко Віталій. Следи "днепропетровской аварии" просматриваются в политическом Киеве. Правда Украины, 11 июля 1997 г.). Взагалі з відставкою П. Лазаренка пов'язують і спробу самогубства екс-міністра сільського господарства Хорішка (Правда Украины. 18 липня 1997 р.). Дані факти розглядаються багатьма спостерігачами, як прояви конкурентної боротьби кланів.

4.Взаємовідносини центральної і регіональних еліт

4.1)Формування пострадянських регіональних еліт

Вище мова йшла переважно про загальнодержавну, всеукраїнську еліту, про її центральну частину. Проте еліта як соціальне явище помітно розпадається на дві групи: центральну та регіональну. В даному розділі зосередимо увагу на аналізі регіональної еліти.

Більш-менш самостійну роль в суспільно-політичному житті радянська регіональна еліта почала відігравати тоді, коли союзний Центр ослаб й почав втрачати тотальний контроль над регіонами. Перед у цьому вели політичні еліти прибалтійських республік, а пізніше еліти республік Закавказзя. Згодом активізувалася еліта національних автономних республік, областей і округів Російської Федерації.

У цей же період в радянському суспільстві досить чітко стало усвідомлюватися протистояння Центру і регіонів, набули широкого розповсюдження уявлення про те, що Центр "викачує" з місць кошти, що без Центру можна жити краще тощо. У контексті Російської Федерації дана проблема набула формули відношення "Центр-регіони".

В Україні до моменту розвалу Союзу проблема регіонів мала дещо інший відтінок. Україна сама вважала себе регіоном і тому тут проблема мала прояв як "Союз-Україна". На тому етапі розвиток суспільно-політичних процесів в Україні мав зовнішню спрямованість, як протиставлення союзному Центрові. Він суттєво не активізував внутрішньоукраїнські регіональні проблеми, ще не поставив з усією ясністю і гостротою проблему протистояння "Київ-регіони". Тоді були проголошені лише перші слабо аргументовані ідеї про можливий "земельний" устрій України, розпливчасто були означені деякими науковцями та лідерами нечисленних національно-культурних організацій теми про особливі інтереси Закарпаття, Буковини, Новоросії, а також пропозиції щодо утворення на території Української РСР та Молдавської РСР гагаузо-болгарської автономії.

Окремо стояли проблеми автономії Криму. Вони загострювалися у першу чергу невирішеністю кримськотатарського питання. У Крим поверталися з депортації десятки тисяч кримських татар. Союзний Центр ніяк не міг знайти формулу вирішення цього питання, а всі практичні труднощі, пов'язані з ним, лягали в основному на плечі місцевої кримської влади.

Київ займав дещо індиферентну, відсторонену позицію у кримськотатарському питанні. Це збуджувало на півострові автономістські настрої. Крім того, з боку активістів національного кримськотатарського руху пропагувалася ідея створення кримськотатарської автономії. Результатом цих та інших подій став референдум у Криму в січні 1991 року щодо відновлення Кримської АРСР, на якому населення підтримало цю ідею. Саме завдяки проголошенню Кримської АРСР набула певної політичної ваги місцева еліта. Другою помітною регіональною елітою у цей період стала Львівська обласна Рада, де перемогли прихильники

Народного Руху. На інших територіях місцеві еліти ще не мали помітної політичної ваги.

Отже, після проголошення незалежності України проблема розширення повноважень регіонів значно активізувалася. По-перше, набула популярності ідея федералізації. Її прихильники доводили, що держава буде міцною тоді, коли будуть міцними регіони, а останні тоді будуть міцними, коли будуть враховані їхні особливості - природно-географічні, економіко-господарські, історичні, етнокультурні, мовні, релігійні. По-друге, повноцінна регіональна політика не може бути сформованою у центрі.

Тенденції федералізму мали у різних регіонах різні відтінки. В Криму, як в автономній республіці, була розроблена Конституція, яка надавала автономії дуже широкі повноваження. У Закарпатті, на Буковині та Одещині були розроблені проекти вільних економічних зон.

Спроби регіональних еліт України підвищити свою роль у державі знайшли відображення в процесі підготовки Конституції України. І оскільки ця робота в державі розтягнулася на шість років, перевага тенденцій унітаризму чи федералізму на час прийняття кожної нової редакції проекту чітко простежується у відповідних текстах.

Узагальнено можна сказати, що в 1992-1993 рр. переваги мали прихильники широкі повноваження регіонів. Виразником цих поглядів була Верховна Рада України та її керівництво. Наприклад, у проекті Конституції в редакції від 28.01.1993 року регіонам (у цьому тексті області пропонувалося як варіант називати "землями") надавалася досить широка адміністративна автономія, значні повноваження у всіх сферах державного і суспільного життя. Функції представників Президента в областях обмежувалися лише контрольно-наглядовими функціями та функціями координації діяльності органів, підпорядкованих центральним органам влади. Натомість роль представників регіонів в органах центральної влади зростала. Так, пропонувався двопалатний парламент - Національні Збори. Нижня палата - "Народна Рада" - презентувала б інтереси всієї України. А верхня палата - "Рада територій" - презентували б інтереси "земель". Опоненти "федералістів" ще у 1992-1993 роках звертали увагу на загрози, які крило в собі підвищення ролі територій у житті української держави. Вони висловлювали побоювання, що децентралізація в умовах етапу формування держави може призвести взагалі до її розпаду, що автономізація "земель" ускладнить консолідацію українського народу тощо. "Федералісти" у відповідь наполягали, що "саме на початковому етапі її становлення можливості й переваги земельно-федеративного устрою виявляються найбільш повно. Швидше за

все саме такий устрій виявиться єдиною можливим способом збереження цілісності держави" (Гриньов В.Б. Нова Україна: якою я її бачу. К., Абрис, 1995, с. 29).

У цей період між "федералістами" та "унітаристами" в Україні склалася певна рівновага. І остаточне вирішення питання територіального устрою відкладалося на подальше, всі сподівання були на те, що нова Конституція розсудить спір як про територіальний устрій держави, так і про кількість палат у парламенті.

Забігаючи наперед, зазначимо, що протиборство за однопалатний чи двопалатний парламент продовжувалося в Україні аж до самого прийняття Конституції. Так, у проекті Конституції в редакції від 11 березня 1996 року ще зберігалася пропозиція про формування двопалатного парламенту, Національних Зборів, з нижньою палатою - Палатою депутатів, і верхньою палатою - Сенатом. В Сенат мали обиратися по три сенатора від кожної області і Автономної Республіки Крим та два - від Севастополя. Лише у проекті Конституції України в редакції від 5 травня 1996 року повернулися до ідеї традиційного однопалатного парламенту, яка і була закріплена в Конституції.

З 1991 року в Україні декілька разів мінялися форми державного управління. Після введення президентської гілки влади та виборів першого Президента України у 1991 році, була запроваджена нова вертикаль державного управління - представники президента на місцях та їхні адміністрації. Враховуючи те, що продовжувала існувати і вся вертикаль Рад, то утворилося дві паралельні гілки влади, які на кожному з рівнів державної влади конкурували, протиборствували. Це привело до їх взаємного ослаблення і послаблення влади у суспільстві в цілому. І разом з тим це стало причиною того, що в Україні по-справжньому не розвинулась, не зміцніла за годи незалежності нова місцева еліта, яка б серйозно протистояла київському Центру.

Найбільше протистояння Києву було з боку Сімферополя. Але це єдиний регіон України, який так наполегливо і цілеспрямовано виступав за свою якомога більшу автономію. Досвід Криму у проведенні автономної регіональної політики був невдалим: непрофесійне керівництво та політичне протистояння місцевих владних еліт - протиборство між Президентом АРК і Верховною Радою АРК, нездатність впоратися з економічними і соціальними проблемами регіону, різке зростання злочинності. Крим слугував аргументом, доказом помилковості шляху автономізації регіонів, федералізації держави. Цей приклад озброював противників федералізації, у першу чергу центральну київську владу, численними аргументами недоцільності відмови від унітаризму

взагалі, і в період становлення державності, глибокої і зтяжної економічної кризи, зокрема.

На всіх інших територіях в Україні події розвивалися таким чином, що більш-менш міцні регіональні еліти боролися не з Центром, а за Центр. Спочатку, в 1991-1993 рр., високі державні посади у Києві були під впливом представників західного регіону. А після президентських виборів у 1994 році київським олімпом послідовно опановують представники східних регіонів, а серед них неперевершеними лідерами стали представники дніпропетровської еліти.

За даними Центру незалежних політичних досліджень, на які посилається американський публіцист Джеймс Перле, після обрання Президентом України Л.Кучми дніпропетровці отримали 200 призначень, включаючи 55 найбільш високопоставлених. Це надало дніпропетровцям непропорційний доступ до влади і доступ до економічних трофеїв (Перле Джеймс. Капиталистический путь Украины может быть заблокирован людьми из политической клики // "Зеркало недели", 19 октября 1996 года).

Особливостями українських регіональних еліт, що приходять до влади в Києві, є чітке розмежування на "своїх" та "чужих" за критерієм регіональної приналежності. Можна погодитися з думкою, що в Україні "ще не сформувався західний інтегративний тип представника політичної еліти, у якого власне політичні якості та здібності "знімають" особливості його дополітичної професії, освіти і походження" (Выдрин Дмитрий. Украинская политическая элита: особенности эволюции и эволюция особенностей // "Киевские ведомости", 3 сентября 1994 года). Зайнявши ключові позиції у Києві, представники відповідної регіональної еліти енергійно витісняють з високих державних посад "чужинців". Така практика чимось нагадує явище трайбалізму, що є особливо характерним для африканських країн. Там, як правило, вищий державний чиновник, щоб бути впевненим у своїх підлеглих, добирає їх у своє відомство із свого роду або племені. У нас це проявляється як земляцтво, регіональна солідарність.

До речі, це явище у кадровій політиці склалося ще за радянських часів. Вихідці з певного регіону, отримавши високі посади в центральних органах влади, "перетягували" за собою у столицю тих, з ким їм доводилося працювати у попередні роки. Оскільки така практика застосовувалася регулярно, то нове угруповання витісняло попереднє.

Таким чином, у процесі становлення регіональних еліт простежуються певні етапи. В Україні у 1992 - першій половині 1994 року проходив етап суперництва ідей унітаризму і

федералізму. По-перше, головним чином з боку обласних Рад, молодій регіональній еліті, популяризувалися ідеї розширення повноважень регіонів, обговорювалася можливість введення федеративного устрою. Ці позиції знаходили підтримку у Верховній Раді України. По-друге, переважно з боку Президента України, його апарату в центрі і на місцях, доводилася необхідність запровадження унітарної форми правління, тобто опосередковано йшла підтримка центральної влади і контроль за недопущенням зростання ролі місцевої еліти у житті держави та суспільства.

Після президентських виборів 1994 року в Україні була зроблена спроба (особливо після прийняття Конституційної угоди) зміцнити вертикаль виконавчої влади, згорнути повноваження місцевих Рад. У цей період було ліквідовано посаду Президента АРК, накладено вето Верховної Ради України на декілька законів та рішень Верховної Ради АРК. Втім, змагання між регіональними та центральною елітами далеко не завершено. Воно не проявляється так відкрито, як раніше, у публічному політичному житті української держави. Але це не свідчить про остаточну "перемогу" Центру.

4.2 Соціально-політичні характеристики регіональних еліт

У дослідженнях, присвячених еліті досить розповсюдженим явищем є уявлення про регіональну еліту як про щось одноманітне, недиференційоване, без відмінностей. Але це далеко не так. Регіональні еліти такі ж строкаті, як і центральні. І в самих регіонах всередині елітних груп не тільки існують відмінності, але й протиріччя.

Серед владних регіональних структур виділяють декілька типів еліт. Наприклад, В.Шубкін виділяє п'ять таких типів (у Росії). По-перше, це група, в яку входять найвищі посадові особи виконавчої гілки влади: глави обласних адміністрацій, їхні заступники, начальники управлінь та відділів тощо. Автор цієї типології умовно назвав їх "виконавцями". Другу групу регіональної еліти складають представники законодавчої гілки влади. Це члени Законодавчих зборів і Думи області або краю, їх названо "законодавцями". До третього типу регіональної еліти належать "директори", до яких віднесено керівників найбільших державних підприємств та акціонерних товариств, у яких контрольний пакет акцій належить державі. До четвертої групи входять керівники великих приватних підприємств, фірм, кооперативів тощо, їм дана назва "комерсанти". І останню групу регіональної еліти складають "колишні". Це колишнє вище партійне керівництво області або краю, хто має до цього часу помітний вплив на громадсько-політичне та господарсько-економічне життя регіону (Див.: Шубкин В.

Властвующие элиты Сибири // Социологический журнал, 1995, N1, с. 149).

Ця типологія може бути застосована й до регіональної еліти в Україні. За своєю структурою місцева українська еліта мало чим відрізняється від російської. Так, скажімо у Верховній Раді України 12-го скликання з 450 депутатів 110 представляли регіональну еліту, яка складалася переважно з колишніх керівників місцевих партійних органів (Фесенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис.-1995. -N6, -С.89).

Аналізуючи соціально-політичні характеристики нової регіональної еліти, важливо звернути увагу на такі її риси, як світогляд та досвід. За часів Радянського Союзу існував типовий шлях сходження на верхні щаблі регіональної еліти. І цей шлях проходив, як правило, через Москву. Претенденти на входження у склад регіональної еліти навчалися у Москві, навіть якщо вони отримали освіту у своєму регіоні, то їхнє післявузівське навчання проходило у Москві: Академія суспільних наук, Вища партійна школа, Вища комсомольська школа, Інститут управління народним господарством, Вища профспілкова школа тощо. Крім того, майбутніх членів елітних груп призначали на певні посади у Москві, а, після декількох років роботи у столиці, вони поверталися на високі посади до свого регіону. Завдяки цьому представники регіональної еліти краще уявляли роль свого регіону в системі держави в цілому, розуміли логіку столичних рішень, зав'язували у столиці безпосередні міжособистісні контакти. До Москви у них було своє індивідуальне позитивне ставлення, пов'язане з власною біографією та досвідом.

Після розпаду СРСР багато членів нової регіональної еліти було рекрутовано з місцевих діячів, які часто не проходили довгого кар'єрного шляху по всіх сходинках ієрархічної владної драбини. Проте не слід перебільшувати значущість цього прошарку "неофітів" серед регіональної еліти. Так, за даними О.Криштановської у Росії 82,3 відсотки регіональної еліти єльцинської когорти (на відміну від брежнєвської і горбачовської когорт) було рекрутовано із старої партійно-адміністративної номенклатури (Див.: Крыштановская Ольга. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту//Общественные науки и современность,1995, N1, с.64).

Точніше було б сказати, що стару номенклатуру було не "рекрутовано" в нову еліту, а вона "залишилася" в еліті, яка стала називатися новою, оскільки проголошувала нові цінності і нову політику. Деякі дослідники вважають, що "можна констатувати наявність соціальної страти номенклатурних "мутантів", що ціною певних змін успішно пережили політичні переміни і, більше того,

завдяки їм зміцнили свої позиції" (Оболонский А.В. Постсоветское чиновничество: квазибюрократический правящий класс // Общественные науки и современность. -1996. -N5. -С.7).

У нових умовах правляча еліта практично злилася з державним бюрократичним апаратом і це привело до небувалого зростання ролі державного апарату в житті суспільства. На регіональному рівні це проявилось у зміцненні позицій місцевої еліти. Однією з причин цього явища стало те, що старий державний апарат, який майже повністю зберігся та інтегрувався в нові умови, втративши свого "господаря" - тобто КПРС, як керівну державно-політичну організацію - ще не набув нового "господаря" і став відігравати самостійну роль господаря держави і суспільства. На рівні регіонів ця свобода зростає вдвічі - по-перше, ослабла міць вертикалі державної влади, а, по-друге, зник контроль над апаратом з боку місцевих партійних органів.

Тобто регіональні еліти стали більш владними і впевненими у межах своїх регіонів.

4.3. Новітні тенденції у поведінці регіональних еліт

Знесилення центральної влади через міжкланові і внутрішньокланові "розборки" зміцнює позиції регіональних лідерів. В Україні місцева еліта стверджує свої позиції лише на регіональному рівні і, головним чином, в економічному плані. Політично вона все ще малозначуща. Центральна влада не ділиться з нею і, здається, не збирається ділитися у майбутньому своїми повноваженнями. Це посилює поки що приховані суперечності між Києвом і регіонами, а також між окремими регіонами.

Зрозуміло, що регіони у будь-якій країні мають відмінні інтереси, і це є об'єктивною основою суперечностей між ними. В Україні помітним є суперництво регіонів за розподіл у Верховній Раді бюджетних коштів. Тут стикаються інтереси регіонів-донорів (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області) і регіонів-споживачів. Крім того, окремі регіони-донори невдоволені й Києвом, оскільки саме вони фінансують Центр, а відповідного політичного впливу на нього не мають.

Деякі регіони незадоволені увагою центру до їхніх специфічних проблем - Київська, Житомирська, Рівненська області, що найбільш постраждали від Чорнобильської катастрофи; Автономна Республіка Крим, на яку випав основний тягар, пов'язаний з облаштуванням депортованих.

Раніше в Україні не було правового механізму подолання таких протиріч. Певні надії покладалися на те, що нова Конституція передбачить відповідні правові важелі, за допомогою яких будуть вирішуватись міжрегіональні проблеми. Але, як виявилось,

Конституція не передбачає спеціальних механізмів розв'язання спірних питань між регіонами, між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Надаючи важливого значення питанню збалансованості інтересів регіонів, центру та регіонів, Л.Кучма ще у перші тижні після вступу на посаду Президента запропонував нову організаційну форму їхнього співробітництва. Він затвердив Раду регіонів, як дорадчий орган при Президенті, що складався з голів обласних Рад, а пізніше, після прийняття Конституційної угоди у 1995 році, з голів облдержадміністрацій. У своїй роботі Президент також спирається на створений раніше громадський орган — Асоціацію мерів міст базового рівня. Звичайно, громадські органи відіграють позитивну роль у координації зусиль центральних і місцевих органів влади. Проте вони не можуть вирішити скільки-небудь значущі проблеми, що виникають у цій сфері. Це обмежує можливості регіональних еліт у захисті своїх інтересів, викликає у них незадоволення, створює в їх середовищі певну опозиційність центральній владі.

Але на тлі суперечностей між об'єктивними інтересами регіонів та між їх адміністративно-владними органами існують й протиріччя між регіональними тіньовими структурами, або як їх ще називають - кланами. В останній час в Україні стало навіть зовні досить помітним регіональне кланове протистояння. Регіональні клани, угруповання існують як групи, що концентровано відображають регіональні інтереси (звідси фіксація "донецького", "дніпропетровського", "львівського", "одеського", "харківського" та інших кланів), так і інтереси окремих галузей (нафто-газовий клан, металургійний, аграрний, енергетичний та інші). Про ці неформальні та тіньові об'єднання багато пишуть у пресі, широко обговорюють, хто з вищих посадових осіб входить в той або інший клан чи контролює його.

Процеси протиборства центральних і регіональних еліт, офіційних еліт і тіньових кланів відбуваються водночас з подальшим падінням життєвого рівня населення, невиплати зарплат та пенсій, зростання відкритого та прихованого безробіття в Україні, яке поглиблює і так вже глибоке відчуження політичної влади від населення.

Все це викликає негативні соціально-психологічні реакції у пересічних громадян. Тому в широких верств населення словосполучення "політична влада" асоціюється не із словом "еліта", а із словом "мафія". (Див. про це Федоров Андрей. Україна: лидерство-элита-власть // "Независимость", 9 сентября 1994 года). А після багатьох так званих резонансних кримінальних справ, пов'язаних з високими посадовими особами, після замахів на життя

ряду політичних і державних діячів, замовних убивств відомих політиків, ці негативні асоціації закріплюються у суспільній свідомості, як усталені соціально-психологічні стереотипи.

Демократичні канали формування нових типів владної еліти звужуються. Частина з них замінюється (або перетворюється) на менш демократичні або псевдodemократичні способи рекрутування в еліту (скажімо, зменшення набору посад, заміщення яких відбувається шляхом виборів). Відтворення системи державних службовців йде не шляхом демократизації: проведення кваліфікаційних іспитів, атестацій, конкурсів на заміщення вакантних посад, а, навпаки, навіть там, де передбачені такі процедури, на практиці їх не дотримуються. Таким чином, можна зробити висновок, що у регіонах або зовсім відсутній механізм контролю мас над правлячою елітою, або він неефективний. Все це приводить до втрати довіри мас до регіональної еліти, до розчарування широких верств населення у демократичних гаслах, до занепаду віри у можливість справедливого суспільного устрою, зниження політичної та електоральної активності народу.

У цих умовах з'являються ідеї побудови громадянського суспільства авторитарними методами, шляхом надання широких повноважень демократичнозорієнтованому політичному лідерові. Виправдовується авторитаризм, який нібито за наявності передового президента - "криголама демократії" - може ефективно подолати спротив консервативних сил на місцях модернізації суспільної системи (Див., наприклад, про це: Оболонский А.В. Постсоветское чиновничество: квазібюрократический правящий класс // Общественные науки и современность. -1996. -N5, -С.14).

Егалітаристські концепції, що були популярні у період горбачовської "перебудови", замінюються елітаристськими теоріями, сутність яких зводиться до того, що ефективно управляти країною всім народом технічно неможливо. Тому необхідно передавати повноваження народу у сфері політичного управління правлячій центральній еліті. Це, по-перше. А, по-друге, мовляв, маса непоінформована і некомпетентна, вона не може приймати виважені, розумні політичні рішення. Краще за народ це зробить еліта, яка є мудрою і професійно підготовленою. Інколи до цього додаються ще такі аргументи: народ за роки радянської влади люмпенізувався, у нього сьогодні проявляється комунально-барачне мислення. Тому йому не можна довіряти вирішувати серйозні державні питання. Він може накоїти лиха, заподіяти собі шкоду.

В Україні пропаганда елітаристських ідей настійливо поширюється у тому варіанті, що еліта виступає певним вихователем тих, хто до неї не входить. Мовляв, еліта випереджає маси в осмисленні суспільних тенденцій, бачить їхню сутність, а не

лише поверхові явища, вона задає суспільні цілі, орієнтири, виробляє суспільні цінності тощо.

Втім сучасна центральна українська еліта, особливо у її наближених до влади групах, не має жодних підстав претендувати на роль “володарів дум” з огляду на властиві їй якості. Індикатором її занепаду, войовничого антиінтелектуалізму міг би прислужитися “феномен М.Поплавського”, управлінця-культуролога, висування якого на перші ролі було б неможливим, якби влада мала б вищий за нього інтелектуально-освітній рівень (не формальний, а за змістовним наповненням).

Сумніви викликає й ефективність зусиль навіть кращих представників еліти щодо впровадження в поведінку “простих людей” її (еліти) ідей. Це давня головна біль інтелігенції: простий народ не розуміє і не хоче сприйняти її “ідеї”. І тоді вона скаржиться: “Здається, що інтелігентам різних країн легше знайти спільну мову один з одним, ніж із власним “простим народом”, який все ще живе у полоні історичних міфів і слабо реагує на будь-які раціональні аргументи”. (Рябчук Микола. Чому нас вчить досвід сусідів – День, 11 липня 1997 р.). Тема про “неправильний народ”, який і “глибоко советізірований”, і має погану політико-генетичну спадковість досить поширена серед української еліти як політичної, так і інтелектуальної.

Таким чином, в умовах політичної кризи, в умовах політичного безсилля центральної влади цілеспрямовано готується громадська думка до певних політичних кроків. Їх зміст — справи управління державою треба передати вузькому колу людей, дійсній (читай - центральній) еліті, яка тільки й здатна вивести суспільство з кризи. Але цим тенденціям протистоять не тільки прості громадяни, люди демократичних поглядів, але й зміцніла регіональна еліта, яка у таких тенденціях вбачає загрозу власним інтересам.

В Україні регіональна еліта ніколи не набирала такої політичної ваги і авторитету, як у Росії. Про це свідчить, наприклад, такий факт. За результатами експертного опитування у березні 1996 року до 50 найбільш впливових політиків України потрапило лише два представники місцевих еліт - голова Донецької обласної держадміністрації Володимир Щербань та мер Одеси Едуард Гурвіц. Але політична доля обох ускладнюється. Володимир Щербань навіть був зміщений з посади глави облдержадміністрації, а з посади голови обласної Ради він подав у відставку сам.

Ті політики регіонального рівня, які відверто протистояли Києву, як правило, не мали довгої політичної біографії. Згадаймо Президента Автономної Республіки Крим Ю.Мєшкова, спікера

кримського парламенту С.Цекова, главу Луганської облдержадміністрації П.Купіна.

Якщо говорити про політичні перспективи української регіональної еліти, то справа тут не тільки в особистих якостях її представників. Після прийняття Конституції України, яка передбачає однопалатний парламент, можливостей для легітимного самоствердження у сфері вищої державної влади для регіональної еліти надто обмежені.

Зауважимо, що такої точки зору дотримуються не всі дослідники в Україні. Так, Г.Почепцов вважає, що "не маючи поки що структурованого суспільства, ми вже бачимо ознаки структурованості еліти. У тому випадку, коли її економічно або фінансово підтримують регіони, вона стає суттєвим фактором політичного життя. Центральна влада повинна міняти моделі своєї поведінки з нею, якщо не хоче виникнення конфліктних ситуацій" (Почепцов Георгий. "Хвост" всему голова. Центр утрачивает рычаги влияния на регионы // День. -4 января 1997 года). На нашу думку, в цій проблемі слід розрізняти дійсну фінансово-економічну міць певних регіональних елітних груп і їхній вплив на політику вищих державних структур у Києві. Саме останнє їх і не задовольняє.

В суспільстві, що трансформується, тобто в Україні, необхідною умовою для зміцнення демократії і становлення громадянського суспільства є вільна конкуренція елітних груп. Арбітром політичних позицій та цінностей, що пропагуються елітними групами, можуть бути лише народні маси, політичні партії, що відбивають інтереси різних суспільних груп, виборці, які своїм вільним голосуванням дають оцінку політикам і тим самим контролюють їх. Необхідно зміцнювати і розширювати базу громадянського суспільства шляхом заохочення створення та участі якомога більшої частини населення у різноманітних самодіяльних організаціях.

Елітні групи повинні контролюватися масами або безпосередньо, або опосередковано через незалежні засоби масової інформації. Необхідно створити такі громадські механізми контролю, які б чутливо реагували на настрої населення, на його ставлення до правлячої еліти. Відчуження владних структур від мас, відсутність постійного публічного діалогу між масами та владною елітою загрожує утвердженням у державі авторитаризму і тоталітаризму.

Тому в суспільстві необхідно створити умови для динамічної циркуляції елітних груп. Останні мають бути відкритими для входження в них як представників різних верств населення, так і представників різних регіонів. Переважання у владних структурах

вихідців з одного регіону, тобто асиметрія регіонального представництва в центральних органах влади, веде до недовіри регіонів до Центру, формує настрої регіонального політичного егоїзму.

5. Уявлення населення України про владну еліту

5.1. Кого вважає правлячою елітою населення?

Тема української еліти має і феноменологічний аспект. Мається на увазі сприйняття еліти як соціального явища населенням. Саме те, як сприймається населенням України правляча еліта, було поставлено за мету в нашому соціологічному опитуванні, яке було проведене у грудні 1996 року. Опитування загальноукраїнське, репрезентативне для всього населення країни, вибірка становила 1200 чоловік.

Поняття владної, політичної еліти не використовувалося у радянському суспільствознавстві, публіцистиці по відношенню до власного суспільства. Причина цього зрозуміла: в суспільстві, яке згідно з офіційною доктриною "будувалося на засадах егалітаризму", не було й мови про роль номенклатури. Тому для лексики широкого загалу громадян пострадянських суспільств категорія еліти є відносно новим поняттям, яке може бути порізню вилучене.

Виходячи з цього, досліджуючи уявлення населення про українську еліту, ми запропонували нашим респондентам продовжити речення "Еліта - це..." 44 відсотки опитаних заявили, що це найбагатші люди. 42 відсотки - що це ті, хто обіймає високі посади. Лише 15 відсотків респондентів до еліти відносять кращих, найбільш здібних, видатних у своїй галузі. Тобто, сьогодні еліту розуміють, у першу чергу, як правлячу, а не як інтелектуальну.

Цей висновок підтверджується іншим нашим запитанням, в якому пропонувалося уточнити розуміння опитуваними поняття "еліта". Їм було представлено 15 соціальних категорій людей і запропоновано відзначити, з якою з них у першу чергу асоціюється слово "еліта". Найперші місця зайняли - Президент (41%), міністри (31%), народні депутати (32%), бізнесмени (31%), керівники банків (21%). За регіонами відповіді помітно відрізняються. Так, найбільше з елітою пов'язують Президента у західному регіоні країни (Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області) - 63,6%, у цьому ж регіоні вище, ніж у інших, оцінили, як еліту, міністрів - 53,8%.

А от письменники (5%), актори (7%), керівники політичних партій (7,5%), вище військове керівництво (2,5%) зайняли дуже низькі місця. До речі, зазначимо, що науковців асоціюють з елітою лише 12 відсотків опитаних. Це нижче, ніж лідерів злочинних угруповань - їх віднесли до еліти 14 відсотків респондентів. Щоправда, у місцях

високої концентрації вчених їх рейтинг дещо вищий. Так, у Києві вчені асоціюються з елітою у 21,6% опитаних.

Таким чином, у населення України поняття еліти асоціюється з верхівкою виконавчої та законодавчої гілок влади, а також з багатими, на їх думку, людьми - підприємцями і керівниками банків. В уявленні пересічного громадянина образ високого представника влади злився з образом багатой людини. І тут громадянам не можна відмовити в адекватному сприйнятті реальності.

Як же населення розглядає правлячу еліту з точки зору вкоріненості у владу? На запитання "Чи відбулася зміна правлячої еліти в Україні після проголошення незалежності?", лише 8 відсотків відповіли, що вона помінялася повністю, ще 40 відсотків опитаних заявили, що правляча еліта помінялася частково, а 34 відсотки вважають, що у правлячій еліті залишаються ті ж самі люди, що й до проголошення незалежності. Ці відповіді не тільки відбивають уявлення про процеси кадрових змін у правлячих колах держави, але й розуміння якості тих змін, що відбуваються у суспільстві. Одні люди вважають, що в нашій країні відбулася революція, і відповідно до цього дають оцінку реаліям життя, а інші вважають, що у нас відбувається глибока, системна трансформація суспільства, зміна суспільного ладу еволюційним шляхом, без потрясінь, без катаклізмів, репресій, і, виходячи з цього, дають свою оцінку повсякденності.

Ті, хто вважає, що відбулася революція, проявляють невдоволеність тим, що багато людей у правлячих колах є вихідцями із старої еліти, оскільки це не вписується в їхнє уявлення про революційні перетворення. Ті, хто вважає, що відбувається глибока системна трансформація, меншою мірою виявляють невдоволення станом речей. З цього питання досить помітними є відмінності між регіонами. Особливо сильно відрізняються відповіді за регіонами серед тих респондентів, які вважають, що у правлячій еліті залишилися ті ж люди, що й до проголошення незалежності. Так, у західному регіоні таких 60,3%, а в південно-східному (Дніпропетровська, Запорізька) лише 19,0%.

Важливим показником формування демократичного суспільства є відкритість елітних груп, можливість входження в них вихідців з неелітних груп. Певним показником відкритості елітних груп є віра населення у те, що до еліти можуть потрапити і прості люди.

У нашому дослідженні було поставлене таке запитання: "Чи змогли б Ви в майбутньому опинитися у складі правлячої еліти?" Досить значна частина опитаних заявила, що вони не ставлять перед собою такої мети - 44,3%. Але практично така ж частка людей не має віри у те, що вони колись могли б потрапити до еліти. Відповідь

"Не зможу ніколи, навіть якщо буду дуже намагатися - туди пускають тільки своїх" дали 44,0% опитаних. Найбільше таких, хто не має ніяких сподівань щодо можливості для себе попасти в еліту в північно-східному регіоні (Сумська і Харківська області) - 65,0% і в Криму - 64,5%. А таких, що вірять у свою можливість за бажання потрапити до владних верхів знайшлося у цьому регіоні лише 3 відсотки. Найбільше оптимістів у Криму і Києві - відповідно 9,9% і 5,5%.

Цікаво було дізнатися, чи сподіваються неелітні групи на демократизацію процесу входження до еліти в українському суспільстві у майбутньому, хоча б для своїх дітей. І в цьому аспекті в українських громадян оптимізму мало. На запитання "Як Ви вважаєте, чи матимуть Ваші діти можливість зайняти місце серед правлячої еліти?", відповіді розподілилися так. Оптимістів, які відповіли "Впевнений, що така можливість у них буде", знайшлося лише 5,0 відсотка. Тих, хто ще має певну надію і відповіли "Хочу сподіватися, але віри у це мало" - 21,9 відсотка. А от песимістів з відповіддю "Впевнений, що цього ніколи не трапиться" виявилось більше половини опитаних - 55,2%.

5.2. Рівень довіри населення до правлячої еліти

В умовах суспільства, що трансформується, як вже зазначалося, значно зростає роль еліти. Вона виступає провідником реформ, генератором нових суспільних ідей. Але ці ролі вона може виконати лише за умови, якщо користується довірою мас. На жаль, українська еліта пік довіри мас вже пройшла. Справа у тому, що швидке розшарування суспільства за доходами відірвало, протиставило незначну частину суспільства переважній його більшості. Це майнове протистояння проявляється як політичне і соціально-психологічне відчуження маси від правлячої еліти, як недовіра низів верхам.

Говорячи про причини недовіри мас до правлячої еліти, слід вказати на морально-психологічні. Вони пов'язані з тим, що помітну частину сьогоденної правлячої еліти складають люди, які займали високі посади у партійно-радянській номенклатурі, які були "полум'яними" пропагандистами комуністичної ідеології та радянського способу життя. Багатьох з них ще добре пам'ятають як ревних членів парткомів та "чергових" промовців партзборів, що таврували "відступників" від морального кодексу будівника комунізму. Заради того, щоб зберегти свої позиції у правлячій еліті, вони швидко змінили свої марксистські політико-ідеологічні піджаки з краватками на вишиванки національної ідеї.

До цього ж елітного гурту належать і ті сьогоденні політичні лідери, а вчорашні поети-пісняри та прозаїки, які не проминули

"урвати" своє у недалекі часи: чи то як орден за ораторію про партію, чи то як премію за патріотично-виховний нарис. Особистий цинізм цих людей викликає моральну відразу і стійку недовіру у простої людини.

За все треба платити. У тому числі і за обман, і за цинізм, і за зраду. Верхи платять недовірою до них мас, а низи - розчаруванням і деморалізацією.

У стабільному суспільстві еліта виконує не тільки роль прямого управлінця державними, громадськими справами, але вона впливає на суспільство і опосередковано, частково її вплив має "побічний" характер. Так, маючи високий авторитет у стабільному суспільстві, вона також виступає і творцем взірців соціальної поведінки, на які орієнтуються неелітні групи. Створюючи соціальні цінності, еліта сама виступає цінністю. Вона виступає як референтна група для мас. Але така її роль в умовах стабільного суспільства. В умовах суспільства, що трансформується, зокрема в українському суспільстві, еліта не набула ролі референтної групи.

Таким чином, суперечливість сучасної ситуації, як вже зазначалося вище, полягає також і в тому, що, з одного боку, в умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей, а з іншого - вплив правлячої еліти на маси стає з кожним днем меншим.

Це підтверджує опитування населення. На запитання "Які групи людей користуються Вашою довірою?", лише 17,6 відсотків відповіли "Президент". Зовсім незначною довірою користуються міністри (2,4%), народні депутати (3,9%), глави обласних адміністрацій (2,7%), керівники партій (1,2%), підприємці (4,4%), керівники банків (3,1%). Тобто, правляча еліта має вкрай низьку довіру в населення.

Це підтверджує і відповідь на запитання: "До кого Ви сьогодні більше прислуховуєтесь, намагаєтесь зрозуміти, де правда, а де неправда в нашому суспільстві?" Таких, що прислуховуються до правлячої еліти, знайшлося лише 1,9 відсотка респондентів.

Проте довіру у мас втратила не тільки правляча еліта. Різкі зміни аргументації в тому, що прогресивне, а що консервативне, що позитивне, а що негативне у пресі, на телебаченні призвело до зниження довіри населення до засобів масової інформації. Очевидно, це одна з причин того, що на запитання: "До кого Ви сьогодні більше прислуховуєтесь, намагаєтесь зрозуміти, де правда, а де неправда в нашому суспільстві?", відповіли "До журналістів" лише 18,6% опитаних.

У сучасних умовах еліта не виконує свою найголовнішу соціально-психологічну функцію в суспільстві - роль визнаного в суспільній

свідомості прикладу, взірця соціальної поведінки, на який орієнтується маса.

А хто ж має авторитет у суспільстві? Кому ще вірять люди? Чи вони зовсім зневірилися? Загалом рівень зневіри перейшов соціально безпечну межу. Найвищий рівень довіри до вчених. Але й до них довіра лише у 36 відсотків опитаних, тобто у третини. Крім того, нагадаємо, що вчених до еліти відносять лише 12 відсотків респондентів. Тому, хоча довіра до вчених і відносно висока, проте це довіра по суті не до еліти, а до носіїв знань як таких.

Більш-менш помітною є довіра до вищого духовенства, письменників та акторів - у межах 16 відсотків по кожній групі. Але зрозуміло, що ці соціальні категорії мають нульовий вплив на прийняття рішень в сучасній українській державі.

У чому ж причина зневіри людей до правлячої еліти? Одним з найбільш розповсюджених пояснень цього є таке. Ті, хто отримав владу перестають піклуватися про інших людей, про народ, а дбають лише про себе. З цим згодні 68 відсотків опитаних, а ще 22,5 відсотка, скоріше, згодні з таким твердженням. І не згодні з таким твердженням лише 3,5 відсотки.

У цих відповідях присутнє узагальнення цілої низки нереалізованих очікувань до поведінки різних груп владної еліти - і відхід від передвиборних обіцянок депутатів і Президента, і оцінка знецінення заощаджень, і переживання збідніння, втрати життєвих перспектив і багато іншого.

Серед опитаних поширеною є думка, що правляча еліта приймає не завжди правильні рішення. Але справа не стільки в тому, що приймаються помилкові рішення, скільки в тому, з яких причин приймаються такі рішення.

Розрив між елітою і масами, відчуження між ними немає нейтрального характеру. У цій дистанції відчуження сконцентровано великий заряд не просто незадоволеності обставинами, а незадоволеності саме правлячою елітою. Причому це проявляється як у раціональній формі, так і в емоційній.

У раціональній формі це має такий вигляд. На запитання: "Наскільки Ваше життя залежить від тих, хто складає нашу правлячу еліту?", 36 відсотків відповіли: "дуже залежить", а 37 відсотків - "достатньою мірою залежить". Лише 8,5 відсотків вважають, що "майже не залежить". Тобто, свою незадоволеність життям більша частина населення пов'язує не з обставинами і не з самими собою, а з правлячою елітою.

Помітні відмінності у відповідях на це запитання за регіонами. Більше половини опитаних у західному регіоні (57,9%) і у південно-

східному (57,2%) вважають, що дуже залежить. Найбільше (26,2%) таких, хто вважає, що їхнє життя майже не залежить від правлячої еліти, мешкає у Києві. Можна припустити, що у столиці, яка, як відомо, за соціальними тенденціями випереджає регіони, патерналістські ілюзії і настрої щодо правлячої еліти згасають. Але у більшості регіонів очікування від еліти ще дуже високі.

5.3.Спектр почуттів населення до правлячої еліти

Звідси стає зрозумілим емоційний аспект ставлення населення до еліти. На запитання: "Що Ви відчуваєте по відношенню до правлячої еліти?", 21 відсоток заявили: "образу", 13 - "ворожість". Отже третина населення емоційно реагує на правлячу еліту досить активно негативно. Але більшість, а точніше 54 відсотки, заявили, що вони по відношенню до еліти відчувають байдужість. Ці психологічні показники є вкрай несприятливими для зміцнення паростків демократії, для укорінення засад громадянського суспільства.

Є низка й інших показників, які вказують на те, що йде процес розмивання у суспільній свідомості відчуття цінності демократичних інститутів суспільства. На рівні буденної свідомості населення поширені уявлення про далеко не демократичні механізми функціонування політичного життя у країні. Так, на запитання "Якщо б Ви самі або Ваші діти схотіли зробити політичну кар'єру, що б Вам допомогло найбільше?", 12 відсотків відповіли, що активні заняття політикою, а 52 відсотки — "наявність чималих грошей", ще 31 відсоток - "родичі і друзі у вищих владних колах".

Таким чином, проведене дослідження показує, що в населення України склався переважно негативний образ правлячої еліти. Вона не виконує найважливіших ролей та функцій — ролі референтної групи, взірця суспільної поведінки, морально-психологічного мобілізатора й провідника мас.

Між елітою і неелітою зростає величезне відчуження. Зв'язки між елітою та масою розірвані. Втрачена довіра маси до еліти. У цих умовах майже неможливий діалог між правлячими колами і основною масою населення. До речі, особливих намагань встановити такий діалог з боку правлячої еліти в останній час і не помічено.

Ці явища особливо тривожні у контексті парламентських та президентських виборів. Вибори на сьогодні залишилися практично єдиною формою контролю маси над елітою. В міжвиборний період нормального, усталеного, регулярного спілкування між елітою і масою не було, маса контролювати еліту не могла і відчуває себе обманутою елітою. Отже, недовіра до правлячої еліти величезна. Як наслідок поведінка маси, тобто електорату, під час виборів може

реалізовуватися в моделях помсти еліті. Перша модель - не голосувати. Друга модель - голосувати проти всіх. Третя модель - голосувати за такі сили, які в разі їхньої перемоги, помстяться тим, хто сьогодні при владі. В суспільстві створюються несприятливі умови як для ствердження демократії, залучення до активного політичного життя широких верств населення, так і для зміцнення державності України.